

HOLLAND



REGIONAAL-HISTORISCH TIJDSCHRIFT

NEGENDE JAARGANG NUMMER 6 DECEMBER 1977

Holland

regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* en de *Hollandse Studiën* worden kosteloos aan de leden toegezonden.

Redactie: J. Fox, G. van Herwijnen, Th. M. Koornwinder-Wijntjes, J. G. Kruisheer, M. L. J. C. Noordam-Croes, N. Plomp, J. H. Rombach, F. W. J. Scholten, H. Schoorl, C. H. Slechte, B. C. Sliggers.

Vaste medewerkers: P. A. Henderikx (bronnen), R. Rentenaar (bibliografie.), H. Sarfatij (archeologie), W. M. van der Mast (musea).

Kopij (getypt) voor *Holland* alsmede te bespreken publicaties te zenden aan de redactie-secretaris van *Holland*, mevr. drs. M. L. J. C. Noordam-Croes, Jan Vethkade 50, Dordrecht, telefoon (078) 37781.

Kopij (getypt) voor de *Hollandse Studiën* te zenden aan de redactie-secretaris van de *Hollandse Studiën*, drs. F. W. J. Scholten, Algemeen Rijksarchief, Bleijenburg 7, 's-Gravenhage, telefoon (070) 647800.

Opgave van publicaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan de vaste medewerker voor de bibliografie, drs. R. Rentenaar, Bureau Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis, Keizersgracht 569-571, Amsterdam-C., telefoon (020) 234698.

Opgave van mededelingen bestemd voor de rubriek Actualiteiten, gaarne aan mr. J. H. Rombach, Gemeentearchief, Oudegracht 247, Alkmaar, telefoon (072) 119349.

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen. De vereniging kent gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen). Aanmelding voor en inlichtingen over het lidmaatschap bij de penningmeester: I. Kuypers, Kamperfoelielaan 15, Oostvoorne, telefoon (01885) 3189. De contributie bedraagt f 40,— per jaar voor gewone leden en f 45,— per jaar voor buitengewone leden. Betaling door middel van overmaking op postrekening nr. 339121 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland te Oostvoorne. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de reeds in dat jaar verschenen nummers van *Holland* (voor zover nog voorradig), evenwel niet de reeds verschenen delen van de *Hollandse Studiën*.

Losse nummers van *Holland* zijn verkrijgbaar door overmaking van f 5,— (voor dubbele nummers f 10,—) op postgirorekening nr. 3593767 ten name van Penningmeester Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Den Haag, onder vermelding van het gewenste. De prijzen zijn inclusief portokosten.

Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1976

door

HERBERT SARFATIJ

Prehistorie

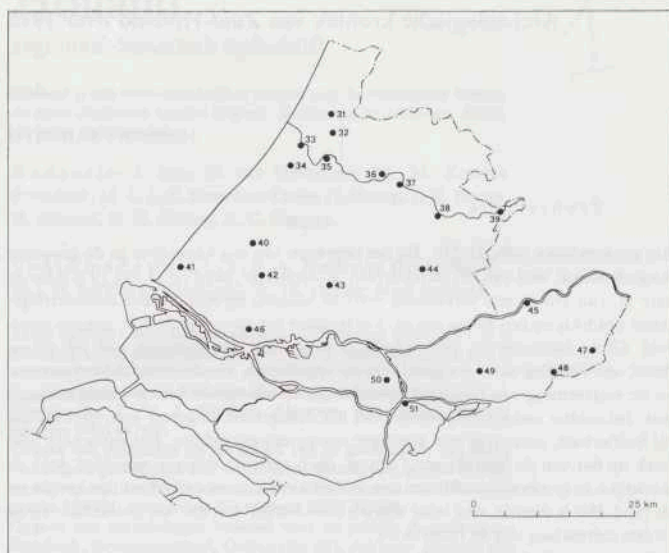
Bergschenhoek (afb. 21-23) Bij het uitgraven van een kanovijver in de gemeente Bergschenhoek, deel van het recreatieplan 'Rottemeren', werd op 11 mei 1976 door de heer H. van Hilten een verkenning verricht, waarbij hij neolithische nederzettingen ontdekte op een diepte van ca. 3 m beneden het op — 5 m N.A.P. gelegen maai-veld. Grote randscherven van onversierd aardewerk, het fragment van een stenen dissel, een bijkling van hertegeweï, enkele vogelbotjes, visschubben, delen van touw en de waarneming van houtwerk toonden dat de vindplaats uiterst belangwekkend was: het oudste nederzettingsterrein van het deltagebied, ongeveer even oud als dat bij Swifterbant, maar met veel gunstiger conserveringscondities. Het aardewerk lijkt sterk op dat van de Vlaardingen Cultuur, doch verschilt daarvan essentieel door de duidelijke stripopbouw, zichtbaar aan de breukvlakken en de veelvuldige kerfjes op de rand. Het is dunner, veel beter afgewerkt en harder dan dat van Swifterbant en de oudste cultuurlaag van de Hazendonk.

Toen de vondst begin juni bekend werd bestond er geen gelegenheid meer voor een verkenning: de uitgraving was inmiddels met water gevuld. Begin september werd de ontgraving evenwel uitgebreid en de vijver daartoe leeggepompt. Vanuit het opgravingskamp te Molenaarsgraaf (zie p. 248) is toen onder nogal bezwaarlijke omstandigheden een korte verkennende opgraving verricht, met zeer belangwekkende resultaten.

Uit enkele boorprofielen blijkt dat het punt gelegen is in een gebied met overwegend afzettingen van een venige klei, een zoetwater-meerafzetting, op een Cardium-rijke, waarschijnlijk in brakke omstandigheden gevormd sediment. Oostelijk van de vindplaats zijn enkele 10-tallen cms dikke veenlagen ingeschakeld in de venige klei. De nederzetting bevond zich blijkbaar aan de rand van een dergelijk veengebied, in de overgangzone naar een open water ten westen daarvan.

In de afgravingswand, direct naast de vindplaats werden op een niet meer dan 4 x 4 m groot en 35 cm dik stuk veen (een losgeslagen stuk van de veen-oever) nederzettingssporen aangetroffen. Het veenoppervlak (— 7,90 m N.A.P.) was beloopbaar gemaakt, door er herhaaldelijk en in verschillende richtingen bundels riet uit te spreiden, waarbij op een enkel punt tenminste 4 lagen konden worden onderscheiden. Onder de rietlagen was een veraard loopvlak te herkennen; op het oppervlak was eveneens een loopvlak met een hardplaatsje herkenbaar. Na de gedeeltelijke overslibbing met een laagje klei van niet meer dan 5 cm werd het veenbrok opnieuw met rietbundels in verschillende richtingen beloopbaar gemaakt, waarbij telkens rondhout, splijthout en naar het schijnt fragmenten van een boomstamkano zijn gebruikt.

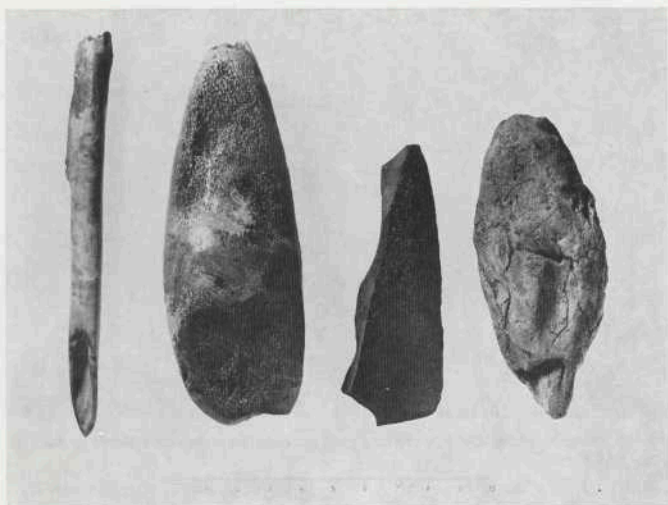
Slechts weinig verschoven t.o.v. het eerste hardje heeft in deze tweede hoofdfase



Abt. 20 Overzicht van vindeplaatsen in Zuid-Holland in 1976. Voor de perioden (kolom 3) zie p. 186. Tek. ROB.

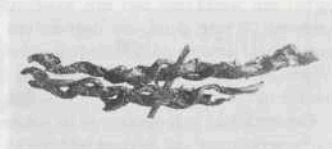
Alphen a.d. Rijn	37 (R, VM, LM)	p. 257	Leerdam	47 (LM)	p. 264
Arkel	48 (VM, LM)	p. 258	Leiden	35 (VM, LM)	p. 264, 265
Bergschenhoek	43 (M)	p. 245	Molenaarsgraaf	49 (M, N)	p. 248
Bosleggraven	38 (R)	p. 253	Rijswijk	40 (D)	p. 265
Delft	42 (LM)	p. 258	Sassenheim	31 (LM)	p. 265
Dordrecht	51 (LM)	p. 258	Tienhoven	45 (LM)	p. 266
Gouda	44 (LM)	p. 264	Valkenburg	33 (R)	p. 253
's-Gravenzande	41 (LM)	p. 264	Vlaardingen	46 (R)	p. 257
Hendrik Ido Ambacht	50 (LM)	p. 264	Warmend	32 (LM)	p. 266
Koudekerk a.d. Rijn	36 (LM)	p. 264	Wassenaar	34 (B, IJ, LM)	p. 252
			Woerden	39 (R)	p. 257

wederom een vuurtje gebrand. Dit is herhaaldelijk vernieuwd: dunne lagen riet en vertrap veen wisselen af met dickere lagen houtskool. Binnen 30 cm zijn drie opeenvolgende haardjes herkend met bijbehorende rietmatten en loopvlakken. Wij hebben de indruk te maken te hebben met een zeer kortstondig gebruik van dit punt gedurende een aantal opeenvolgende jaren, dat met een weidse naam 'visstation' genoemd kan worden of met een meer alledaags woord: een 'stek' uit het vroeg-neolithicum. Daarop wijzen ook wel de resten van touw-twijg-constructies, de zeer talrijke visresten: schubben, graten, wervels en het praktisch ontbreken van vondsten. Deze bestaan slechts uit het fragment van een gewei-bijl, een gebakken stuk klei (verzwaring) en het vrij volledige skelet van een zeer grote vogel, blijkens de vondstsituatie slacht-afval. Het monstermateriaal is overigens zeer rijk aan botanische resten (pitten van wilde pruimen o.a.), visresten zijn overvloedig en er zijn zeer goede en gevarieerde



Afb. 21 Bergschenhoek. V.l.n.r. priem uit een vogelbotje, bijkling van hertegeweï, fragment kwartsiet dissel, lemen gewicht. Foto RMO.

Afb. 22 Bergschenhoek. Fragment van een voorwerp, gemaakt uit twijgen en gedraaid touw. Foto RMO.



¹⁴C-monsters. Een houtmonster, geborgen bij de ontdekking, leverde reeds een eerste datering: 3465 ± 60 b.c. (GrN 7764), iets vroeger dan de nederzettingen bij Swifterbant (3400-3200 v. Chr.).

Een probleem vormt nog de relatie van de eerste vondsten tot het hier beschreven terreintje, waar geen enkel stuk aardewerk werd aangetroffen. Mogelijk zijn de scherpen op te vatten als verspeelde netverzwaringen. Gezien de zeldzaamheid van neolithische resten in het deltagebied is het ontbreken van samenhang zeer onwaarschijnlijk. Bij de boringen is op korte afstand nog een tweede vergelijkbaar terreintje aangetroffen. Verkenning van de taluds van de afgraving bleef zonder resultaat.

RMO, Leiden

L. P. LOUWE KOOLMANS



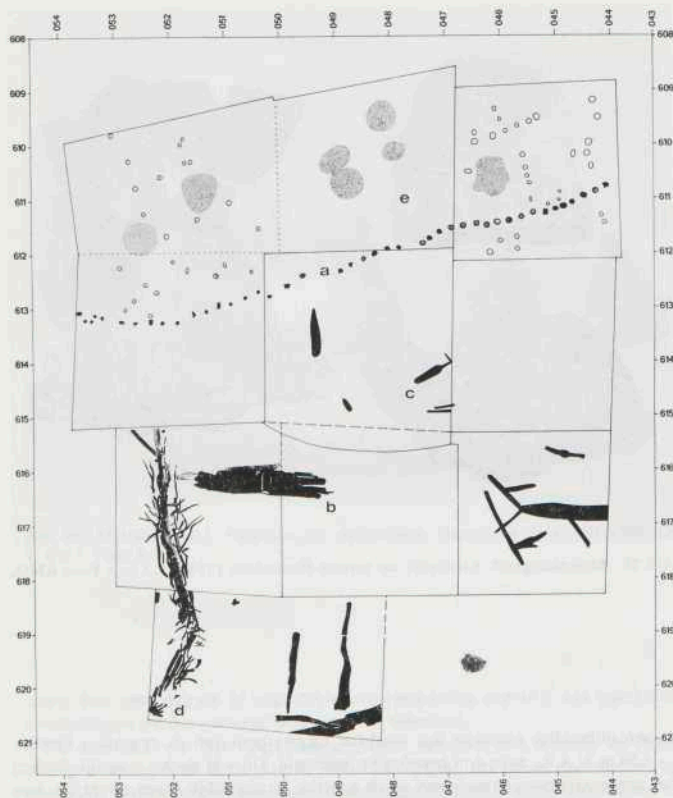
Afb. 23 Bergschenhoek. De donkere laag geeft een hardplaats in verschillende stadia weer. Foto RMO.

Molenaarsgraaf: Hazendonk (afb. 24-27) De derde, en voorlopig laatste, opgravingscampagne op de Hazendonk vond plaats tussen 28 juni en 3 september 1976. De opgraving was weer op dezelfde wijze georganiseerd als beide voorgaande jaren: een werkkamp met een wisselende bezetting van ploegen vrijwilligers, elk ongeveer 20 man groot, één daarvan een kamp van de N.J.B.G. Er werd wederom gastvrijheid genoten op de boerderij van de heer J. A. Baan. Drs. P. van de Velde verleende gedurende het grootste deel van het werk onmisbare en zeer gewaardeerde assistentie.

Het werk laat zich opdelen in de volgende projecten. Ten eerste werd de systematische verkenning van de donkhelling met 10 kleine putten in het westelijk deel afgerond. Eén daarvan werd verlengd tot aan de zandige donktoep om de aldaar aangesneden kleine Laat-Vlaardingen (2100 v. Chr.) vondstconcentratie stratigrafisch beter te kunnen plaatsen. In twee andere putten werd een Vroeg-Vlaardingen (2400 v. Chr.) vondstgebiedje aangesneden, in het uiterste westen werden Swifterbant-vondsten (ca. 3400 v. Chr.) gedaan.

Ten tweede werd de in 1975 ontdekte grote Laat-Vlaardingen afvalconcentratie verder onderzocht met twee putten van elk 24 m². Van de circa 3 m brede afvalstrook, op de bodem van een ondiepe geul is nu 13 m ontgraven. De strook strekt zich naar beide zijden nog verder uit, waarschijnlijk tot een totale lengte van zeker 20 m. In een uitbreiding werd een kleine concentratie Hazendonk-vondsten (3000 v. Chr.) aange troffen.

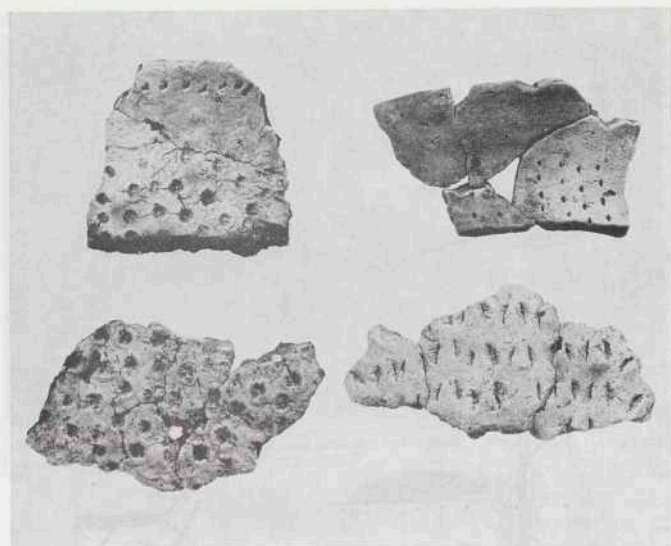
Ten derde werd met een kleine put (2 x 4 m) het deel van de Vroeg-Vlaardingen palissade opgegraven. Het is het deel, waar deze afbuigt de donkhelling op, waarna



Afb. 24 Molenaarsgraaf - Hazendonk. Overzicht werkeenheden C met meteraanduiding langs het kader. (a) palissade (per. Vlaardingen IB) langs de toenmalige donkrand, (b) kano-fragment en (c) peddell (per. Vlaardingen IB), (d) takkenpaadje (per. Vlaardingen IA) en diverse boomstammen. In het zand (e) kuilen van Hazendonk II en Vlaardingen IA ouderdom. Tek. RMO.

hij door latere verstoring verloren is gegaan. De palissade blijkt een ongeveer rond terrein met een doorsnede van 35 m te hebben omsloten.

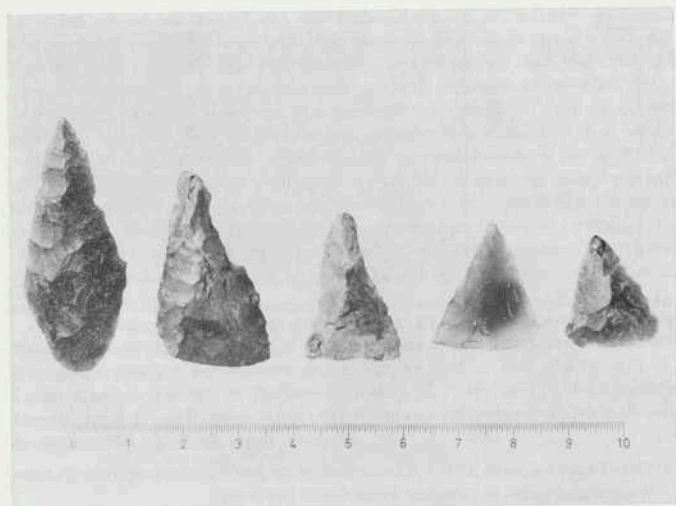
Het belangrijkste project was evenwel de hellingafwaartse uitbreiding van de 6 x 6 m grote put op de zuidoostelijke hoek van de donk tot een oppervlak van 9 x 9 m.



Afb. 25 Molenaarsgraaf. Aardewerk uit periode Hazendonk I (3400 v. Chr.). Foto RMO.

In een uitbreiding van deze put werd het diepste punt van de opgraving bereikt: — 5,50 m N.A.P., ruim 4 m beneden het maaiveld. Dit was slechts mogelijk dankzij het aangepaste bemalingsstelsel en de gunstige uitzonderlijk droge zomer. In deze putten werden onder het niveau uit 3000 v. Chr. drie oudere loopvlakken of cultuurlagen aangetroffen. De onderste met vondsten die verwant zijn aan die, welke in nederzettingen in Oost-Flevoland worden gedaan, de 'Swifterbant-Cultuur', 3400-3200 v. Chr. Het aan de Michelsberg Cultuur verwante materiaal waarvan vorig jaar reeds melding is gemaakt (*Holland* 8 (1976) 265) behoort zeer waarschijnlijk bij één of beide andere niveau's.

Op een diepte overeenkomend met 2700 v. Chr. werd aardewerk aangetroffen, dat nu met 'Vlaardingen-IA' wordt aangeduid. De vondst van een 3 m lang bodemfragment van een boomstamkano in het niveau uit 2400 v. Chr. bracht de opgraving en daarmee het museumwerk op uitgebreide wijze in het nieuws. Brokstukken van andere houten voorwerpen: twee delen van een bijl, de bodem van een nap (2400 v. Chr.) en een houten hamer (3400 v. Chr.) zijn voor ons land eveneens uiterst zeld-

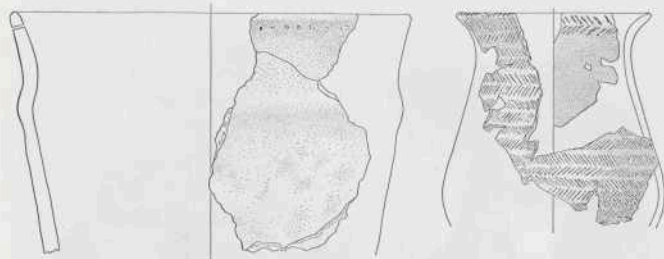


Afb. 26 Molenaarsgraaf. Pijlsptzen uit de perioden Hazendonk II en III (3000-3200 v. Chr.). Foto RMO.

zaam. Een open dag op 25 augustus waarop een kleine expositie was ingericht en rondleidingen werden verzorgd trok circa 700 bezoekers.

De resultaten van drie opgravingscampagnes samenvattend, kunnen we stellen, dat op de Hazendonk in de periode 3400-1700 v. Chr., het gehele neolithicum, herhaaldelijk mensen hebben gewoond. In het uitgestrekte veenmoeras was het een van de weinige bewoonbare punten, waar men telkens weer terugkeerde. In totaal zijn er nu 15 vondstconcentraties aangetoond, te verdelen over zeven bewoningsfasen, waarvoor de volgende benamingen zijn ingevoerd:

- 1 Hazendonk-1, circa 3400 v. Chr., 2 kleine vondstgroepen op ver uiteen gelegen punten. Verwant met Swifterbant en Bergschenhoek. Tweemaal kortstondige bewoning;
- 2 Hazendonk-2, circa 3200 v. Chr., 1 vondstgroep, mogelijk te verdelen over 2 subfasen en enkele verspreide vondsten. Verwantschappen met Belgisch Michelsberg en Grimston-bowls in Oost-Engeland. Twee- of driemaal kortstondige bewoning;
- 3 Hazendonk-3, circa 3000 v. Chr., 4 vondstconcentraties en verspreide vondsten rond de gehele donk, gekenmerkt door het 'Hazendonk-aardewerk'. Alle vondsten kunnen afkomstig zijn van één, langdurig bewoonde nederzetting op de donktop;



Afb. 27 Molenaarsgraaf. Fragment van pot uit de periode Vlaardingen IB (2400-2500 v. Chr.) (links) en fragment van een

visgraatbeker uit de periode Vlaardingen IIB (2100 v. Chr.) (rechts). Tek. RMO.

- 4 Vlaardingen IA, circa 2700 v. Chr., enkele grote potfragmenten op twee plaatsen. Waarschijnlijk één- of tweemaal kortstondige bewoning;
- 5 Vlaardingen IB, 2500-2400 v. Chr., groot vondstgebied op de oostelijke helft van de donk, één langdurig bewoonde nederzetting aldaar. Een veel kleinere vondstconcentratie op het westelijke deel;
- 6 Vlaardingen IIB, circa 2100 v. Chr., twee vondstgebieden ter weerszijden van de donktop, waarschijnlijk behorend bij één vrij langdurig bewoonde nederzetting op de top. Een veel kleinere vondstconcentratie op het westelijke deel;
- 7 Laat Klokbeker, 1800-1700 v. Chr., schaarse vondsten, verspreid rond de donktop, waarschijnlijk afkomstig van bewoning op de top van onbepaalde duur.

De klei- en veenlagen die de donkhelling bedekken leveren voor de meeste van deze nederzettingen de relatieve ouderdom, monsters voor radiokoolstofdatering en materiaal voor het bepalen van landschap en voedsel economie, zoals slachtafval, visresten, verkolde zaden en graan, en materiaal voor stuifmeelonderzoek.

Dit jaar is een begin gemaakt met een omvangrijk geologisch onderzoek van de donk en zijn omgeving door het Instituut voor Aardwetenschappen van de Vrije Universiteit. De verkregen boorgegevens zullen onder meer verwerkt worden in kaarten, waarin het landschap tijdens de verschillende bewoningsfasen is gereconstrueerd.

RMO, Leiden

L. P. LOUWE KOOIJMANS

Wassenaar Bij de voortzetting van het onderzoek door de Historische Vereniging 'Oud Wassenaar' op het terrein van het voormalige kasteel Huis Ter Weer (*Holland* 8 (1976) 279) zijn enige prehistorische vondsten gedaan, die wijzen op bewoning in de overgangstijd Laat-Neolithicum/Vroege Bronstijd en de Vroege IJzertijd. Op de eerste fase hebben betrekking een randscherf van een potbeker, doorboord en met relief-

versiering, en een wandscherf met wikkeldraadversiering, alsmede een vuurstenen krabber. Deze vondsten werden gedaan in het vaste zand van de strandwal waarop Huis Ter Weer en, verder naar het zuidwesten, de kern van het dorp Wassenaar gelegen zijn. Ter plaatse van het onderzoeksterrein heeft een kleine depressie gelopen in de lengterichting van de strandwal. Deze depressie is opgevuld met veen, dat op zijn beurt werd overdekt door een kleiafzetting, waaroverheen stuifzand. Uit de venige vulling onder het kleidek zijn afkomstig enige aardewerkvondsten uit de Vroege IJzertijd, waaronder een paar randfragmenten van Harpstedachtige potten met een versiering van dicht bijeengezette vingertopindrukken op de bovenrand en een aantal besmeten wandfragmenten. Opvallend is het ontbreken van anderszins versierd aardewerk. Ook op deze plek werden enige vuurstenen artefacten gevonden. Geologisch zowel als archeologisch moet het genoemde kleidek op zijn vroegst dateren uit de Duinkerke I transgressiefase.

Aan dit onderzoek hebben velen hun medewerking verleend. Naast de leden van 'Oud-Wassenaar' onder leiding van Mr. C. A. van Gorcum, noemen wij voor de dagelijkse leiding van het veldwerk drs. A. van As en E. J. Bult. Voorts dr. L. P. Louwe Kooijmans en drs. A. Peddemors (RMO), A. P. Pruijssers (Rijksgeologische Dienst), drs. J. F. van Regteren Altena (ROB) voor de interpretatie van het in dit jaar gevondene. Het onderzoek wordt voortgezet.

Romeinse tijd

Alphen aan de Rijn Zie p. 257.

Bodegraven Bij de aanleg van een nieuwe riolering door de Oud-Bodegraafse weg in het centrum van Bodegraven is door P. C. Beunder te Bodegraven paalwerk geconstateerd dat vergezeld ging van veel vondsten uit de Romeinse tijd. Vermoedelijk betreft het hier een dam over de Bodegraven. Niet uitgemaakt kon worden of deze dam een onderdeel heeft uitgemaakt van de Romeinse weg op de linker oever van de Rijn, dan wel een functie vervulde in een van de Romeinse bewoningskernen die in Bodegraven geconstateerd zijn.

Valkenburg (afb. 28-29) Dank zij de gulle medewerking van het Gemeentebestuur van Valkenburg Z.H. en een subsidie van de Provincie Zuid-Holland kon van 21 mei tot 27 augustus 1975 een terrein ten zuiden van de Lange Commandeurstraat door het IPP worden opgegraven. Het betreft hier een van bebouwing vrijgekomen perceel, volgens Glasbergen (1972, 146 en fig. 1, de meest zuidelijke toekomstige werkput) uiterst geschikt voor een hernieuwde bestudering van de grachtenstratigrafie der zeven Romeinse castella. Naar verwachting zouden hier 6 à 7 grachtengordels van 3 grachten elk (VAN GIFFEN 1948 en 1955, GLASBERGEN 1972) of een gedeelte hiervan kunnen worden aangetroffen. In de grachtpunten mochten archaeologica worden verwacht die een mogelijk scherpere chronologie mogelijk maken van de verschillende grachtengordels en van de gelijktijdige(?) bouwfases 1, 1a, 2/3, 4, 5 en 6. Aanwezige naturalia zouden enig licht kunnen werpen op het milieu ter plekke en eventuele - dateerbare! - veranderingen daarin, al of niet afhankelijk van menselijk ingrijpen.



Afb. 28 Valkenburg. West-profiel werkput XIIb. Links licht gekleurde zavelige ophogingslagen met humeuze bandjes. De brede komvormige gracht, gevuld met o.a. tufblokken (van de muur van castellum 6?)

domineert. Rechts versnijdt deze gracht enkele spitse grachtpunten, waarbij één met humeuze vulling. Het touw geeft hoogte NAP aan. Foto IPP.

Hiertoe werd haaks op de vermoedelijke richting van de muur van castellum 6 en ongeveer 4 m ten zuiden daarvan een sleuf van 20 x 5 m getrokken en wel ten westen van en naast de reeds in 1942 gegraven werkput XII (niet aangegeven bij GLASBERGEN 1972, fig. 1). In het noordelijk deel van onze werkput XIIb werd een ca. 7 m breed gedeelte van een komvormige gracht, gevuld met dakpanruin, tufsteen en bruinge klei aangetroffen. Het lijkt logisch deze gracht aan castellum 6 toe te schrijven. Onder deze gracht, dus stratigrafisch ouder, werd een 6-tal van west naar oost uitwiggende grachtpunten aangesneden. De vulling van deze grachten varieerde van humeus tot kleiig. Meer naar het oosten, in sleuf XII was in 1942 slechts de komvormige brede gracht gevonden, wat in overeenstemming is met onze waarnemingen.

Een tiental meters ten zuiden van deze grachtenconcentratie kwam onder een pakket zavelige ophogingslagen, zoals o.a. ook aangetroffen te Valkenburg-De Woerd (BLOEMERS en SARFATJ 1973), slechts één gracht te voorschijn, die gezien de vulling opzettelijk met kleiplagen gedicht moet zijn. In een humeus bandje van het ophogingspakket werd een bronzen muntje gevonden, dat van belang kan zijn voor de datering van dit lagenpakket.

Om de versneden grachten te vervolgen en opnieuw te couperen werd het noordelijk deel van de werkput 5 m naar het westen uitgebreid. Hierbij werd nog een aantal

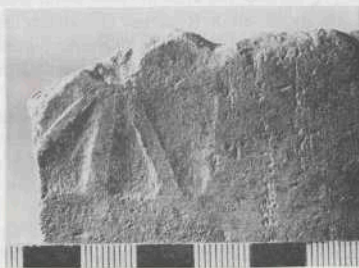
Afb. 29a Valkenburg. Fragment van een dakpan met gedeelte van een retrograde (= teruglopend) stempel, letters in reliëf, van de Legio I Minervia Antoniniana, te dateren 212-222, tijdens de regering van de keizers Caracalla en Elagabalus. Foto IPP.
Afb. 29b Valkenburg. Fragment van een dakpan met gedeelte van een zeldzaam stempel, in holle letters, van Iunius Macr.,

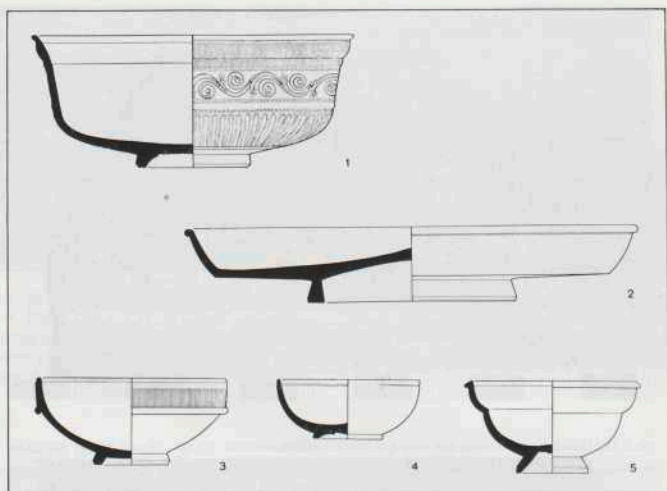
te dateren ca. 175-180. Foto IPP.

Afb. 29c Valkenburg. Fragment van een tegel met gedeelte van een stempel in de vorm van een X, die door een kruis in vieren wordt gedeeld, mogelijk afkomstig uit een particuliere pannenbakkerij. Een identiek stempel is te Voorburg-Arensburg aangetroffen. Foto IPP.



Fragment of a hieroglyphic inscription, showing a single line of text. The fragment is roughly rectangular with a jagged right edge. The hieroglyphs are carved into a light-colored, textured surface. A black and white scale bar is visible at the bottom of the fragment.





Afb. 30 Woerden. Terra sigillata uit het midden van de Iste eeuw na Chr. o.a. met naamstempels van Daribitus (1-2). Tek. IJza ten Brink.

andere van west naar oost uitwiggende spitse grachtpunten waargenomen. Het voor vaststelling van hun onderlinge chronologie onontbeerlijke vondstmateriaal bleef schaars, hoewel juist de komvormige gracht van periode 6 een overvloed aan vondsten opleverde, die een uitspraak over het tijdstip van dichtraken zal toelaten. Tot de categorie die belangrijke daterende gegevens kan leveren moet ongetwijfeld het dakpanmateriaal met stempel gerekend worden. Gevonden werden stempels of gedeeltes daarvan (afb. 29) van de Exercitus Germanicus Inferior, de Legio I Minervia (Antoniniana), Didius Iulianus en Iunius Macr. en een gedeelte van een stempel in de vorm van een X, die door een kruis in vieren wordt gedeeld (BOGAERS 1971, pl. XIX, 1).

De sporen uit de Romeinse tijd werden herhaaldelijk versneden door afvalkuilen en waterputten; enkele daarvan leverden uitsluitend scherven van reliëfbandamforen, Badorf- en Pingsdorf-aardewerk, een situatie die in Valkenburg eerder al herhaaldelijk gekonstateerd is.

Voor oecologisch onderzoek zijn pollen-, zaden- en diatomeeën-monsters genomen uit de grachtdoorsnedes. Van de zadenmonsters is door D. P. Ooijevaar reeds een gedeelte bewerkt in de vorm van een doktoraal-skriptie. Alle monsters toonden duidelijke tekenen van menselijke activiteiten met als import zaden van *Ficus carica* (vijg) en *Papaver somniferum* (maanzaad).

Helaas verhinderde een wegdek op de veronderstelde plaats van de muur van castellum 6 een volledig profiel door de grachtengordels te verkrijgen. In onze werkput

werden de binnenste grachten van de pre-Flavische castella niet aangetroffen. Het verdient aanbeveling deze ontbrekende schakel alsnog te verwezenlijken, waarmee het onderzoek in de grachtengordels afgesloten kan worden.

De technische leiding van dit onderzoek, de 15e campagne in de dorpsheuvel te Valkenburg sedert 1941, was in handen van H. C. van Ramshorst, terwijl de wetenschappelijke leiding in overleg met prof. dr. W. Glasbergen berustte bij M. D. de Weerd en ondergetekende.

IPP, Amsterdam

J. R. A. M. THIJSEN

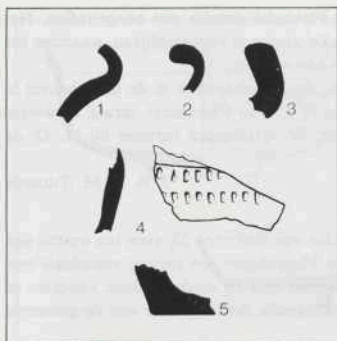
Vlaardingen In een leidingsleuf ten zuiden van Rijksweg 20, even ten westen van de Vlaardingse Vaart, heeft L. Havelaar te Vlaardingen een nieuwe vindplaats met Romeins materiaal ontdekt. De vindplaats sluit aan bij eerder gedane vondsten in dit gebied en is door C. Wind in de archeologische documentatie van de gemeente Vlaardingen opgenomen.

Woerden (afb. 30) In de vorige kroniek (*Holland* 8 (1976) 267-269) werd melding gemaakt van een onderzoek aan de Kruittorenweg naar een in Romeinse tijd gedempte zijrivier van de Rijn. Dit onderzoek werd in 1976 (6-16 februari) voortgezet op de aansluitende binnenplaats van de politiekazerne. Uit het verlengde van de zgn. rivierbedding bleek, dat deze echter gezien moet worden als een gegraven water, een sloot, waarvan de oevers met hout versterkt waren. Deze sloot heeft vermoedelijk in verbinding gestaan met een, door boringen bekende, nabije rivierloop ter hoogte van de Gedempte Binnengracht en Kruittorenweg, wederom vermoedelijk, ten westen van de stad uitmondend in de Rijn. Veel vondsten uit de slootvulling dateren weliswaar uit het midden van de 1e eeuw n. Chr., één stuk uit de tijd van de Batavenopstand (69/70) echter onder deze vulling wijst toch op een iets jongere datering voor de aanleg. Ten oosten van de sloot bevond zich vast zand in de ondergrond (top op + 0,77 m NAP), waarop in de tijd van keizer Claudius (41-54) een langgerekte vlonder (3 m breed, minstens 7 m lang) van slieten, dat zijn korte paaltjes, is aangelegd. De vlonder heeft mogelijk gediend tot fundering van een wal of een dijk, over de opbouw waarvan verder niets gevonden werd. Het houtwerk was overdekt door 1,20 m blauwgrijze, kunstmatig aangebrachte klei waarop een donkere laag met puin en scherven uit het einde van de 2e eeuw of uit iets latere tijd. Hierop lag een recente laag van 1 m tot aan het huidige maaiveld. De onderzoekers wijzen in hun bericht voorts op nog twee opmerkelijke zaken: de evenwijdigheid tussen de sloot uit de Romeinse tijd en de huidige Molenstraat en Havenstraat, en de vroege datering (voor 70) van verreweg het grootste deel van het vondstenmateriaal.

Bron: BOGAERS en HAALBOS 1976.

Middeleeuwen en later

Alphen aan de Rijn (afb. 31) P. M. J. van Poelje te Leiden meldde de vondst van door hem, E. van der Most en A. van der Wulp opgegraven aardewerk uit de Romeinse tijd, de vroege en late middeleeuwen te Alphen aan de oostzijde van de



Afb. 31 Alphen a. d. Rijn. Fragmenten van vroeg-middeleeuws aardewerk. Tek. ROB.

Julianastraat tegenover het postkantoor. De vindplaats bevindt zich aan de rivierzijde van de Rijndijk en is van belang voor de bestudering van de afzettingen van de Rijn sedert de Romeinse tijd. Dit zal verder onderzocht moeten worden. Voor nu verdienen met name de vroegmiddeleeuwse vondsten nadere vermelding. Zij bestaan uit fragmenten van op de schijf gedraaid, hardgebakken, vermoedelijk Rijnlants aardewerk, direct vergelijkbaar met de potten uit Dorestad (8e/9e eeuw). Enkele fragmenten met radstempel zijn van het bekende Badorf type. De vroegmiddeleeuwse vondsten komen voor onder een recente toplaag van ca. 1 m tot op een diepte van 2 m minus maaiveld, waar veen- en zandige kleilagen elkaar afwisselen. Zij zijn in alle niveaus gemengd met een overdaad aan Romeinse vondsten, hetgeen, gezien de nabijheid van het castellum Albanianaë ter plaatse van en rond de Ned. Herv. kerk ca. 100 m zuidelijker, geen verwondering hoeft te wekken.

Arkel P. von Hout te Arkel, lid van de afdeling Gorinchem van de NJBG, heeft samen met G. Westrenen een verkenning uitgevoerd in de Vrouwenhuiswaard ca. 1,5 km ten zuiden van Arkel tussen de Arkelse dijk en de Linge ter hoogte van de zgn. Koepelkerk. Naast Pingsdorf- en Paffrathscherven (12e eeuw) werden ook enige Badorf-scherven (8e/9e eeuw) gevonden. Het is verleidelijk deze laatste vondst in verband te brengen met de oudste vermeldingen van Arkel, die uit de 10e eeuw dateren.

Delft De werkzaamheden van de Stichting Altena, die sedert 1969 opgravingen verricht op het terrein van het voormalige kasteel Altena, werden ook in 1976 voortgezet.

Dordrecht (afb. 32-35) Het stadskernonderzoek te Dordrecht rond de Nieuwkerk werd in 1976 voortgezet. Tussen 3 mei en 12 november werden opgegraven (a) een reeks beerputten achter de in 1975 onderzochte bebouwing langs de Heer Heiman

Suisstraat, (b) een terrein aan het Nieuwkerksplein en (c) een terrein aan de Torenstraat.

De beerputten genoemd onder (a) lagen in een aaneensluitende rij op een afstand van 10 m ten noorden van de Heer Heiman Suisstraat. De door houten beschoeiingen gekenmerkte putten achter elkaar deden aanvankelijk de idee ontstaan van een grachtje als oorsprong, temeer daar in het verlengde ten oosten van de Wijngaardstraat tot in deze eeuw een grachtje gelopen had. De idee moest echter verlaten worden: van begin tot eind was hier een verzameling beerputten geweest. Wel konden drie fasen onderscheiden worden.

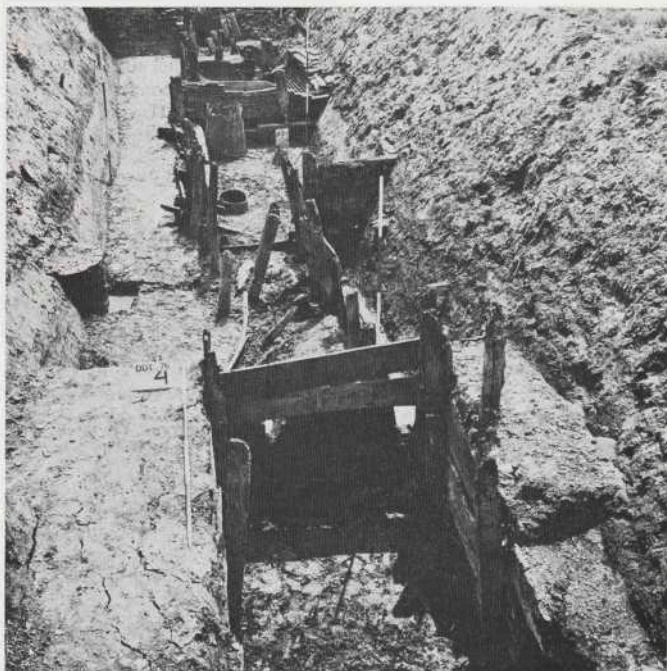
In de oudste fase, met een gebruik van het begin tot het einde van de 14e eeuw, was er een reeks rechthoekige putten in elkaars verlengde aangelegd met wanden van liggende planken en een enkele maal vlechtwerk gestut door palen aan de binnenzijde. De vrij constante breedte van 1,5 à 2 m contrasteerde met de variabele lengte, een variabiliteit die echter goed aansloot bij de breedte der in 1975 geconstateerde percelen, d.w.z. gemiddeld 4 m. De bodemdpte van deze eerste fase lag gemiddeld op — 2 m NAP. Gezien de hoogte van de wanden kunnen de putten behoord hebben bij de oudste fase van de in het vorige verslag genoemde 'werkplaatsen' met een niveau tussen — 0,50 en — 1,00 m NAP. De inhoud van de putten weerspiegelde echter in genen dele ambachtelijke activiteiten, maar vertoonde het beeld van het normale gebruiksgoed.

In de tweede fase, te dateren van het einde van de 14e tot het einde van de 15e eeuw, werd het patroon van de aaneensluitende bakken verlaten. Wellicht waren zij vol geraakt en werden zij om die reden buiten gebruik gesteld; enkele werden in ieder geval overbouwd. In de plaats ervan werden enige kleinere rechthoekige beerputten (bijv. van 1 x 1,5 m), ook weer met hout bekleed, en een aantal tonnen ingegraven in de oude strook. De verdeling was zodanig dat ieder perceel nu een of twee beerputten telde, die meestal in de hoek waren gelegen. Ook uit deze putten werd het gewone gebruiksgoed geborgen. Minder makkelijk dan bij de eerste fase was vast te stellen waarbij deze putten behoord hebben; mogelijk waren zij in gebruik bij de bewoners van de jongste werkplaatsen en van de beginnende steenbouw, o.a. van het eerste bakstenen huis.

In de derde fase, te dateren in de 16e en 17e eeuw, werden op dezelfde strook nieuwe beerputten aangelegd, weer van het vierkante of rechthoekige model, groter dan de voorgaande en in veel gevallen met gemetselde wanden al ontbreekt de houtbekleding ook nu niet. Wederom komt de verspreiding goed overeen met de percelering. Zij behoren ongetwijfeld bij de bebouwing met kleine bakstenen woonhuizen, die hier sedert de 16e eeuw zijn verzeen en eerst bij de huidige sanering zijn verdwenen.

Het opgravingsterrein aan het Nieuwkerksplein (b) lag ten zuidwesten van de Nieuwkerk, aan de zuidzijde van de kerkkring, en daarmee in het centrum van het oude Heer Danielsambacht. Doel van het onderzoek was om nu ook op een zo centrale plek de ouderdom en de ontwikkeling van de bewoning vast te stellen.

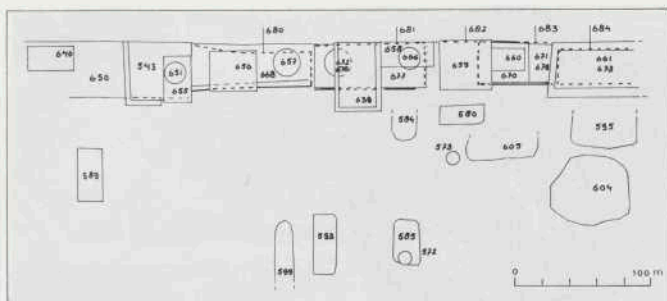
De vaste ondergrond bleek ook hier te bestaan uit veen (bovenzijde op — 4,30 m NAP) waarover een natuurlijk kleidek van 20 cm. Ook gezien waarnemingen gedaan tijdens graafwerkzaamheden aan de rand van de kerkheuvel en in de kerkkring in verband met de nieuwbouw lijkt het erop of dit de algemene situatie is. Dit impliceert dan wel dat de pregnante kerkheuvel van de Nieuwkerk niet terug gaat op een natuur-



Afb. 32 Dordrecht. Reeks beerputten achter de laat-middeleeuwse bebouwing langs de Heer Heiman Suisstraat (r.), gezien vanuit het westen. Foto ROB.

lijke verhevenheid, maar is ontstaan door de optasting van klei-
 plaggen. Op de natuur-
 lijke ondergrond bevond zich in de opgravingsput weer het bekende metersdikke
 pakket van ophogingen. Uit de diepst gelegen vondsten valt op te maken dat deze
 ophogingen zijn aangebracht sedert het midden van de 14e eeuw.

In de eerste meters van de ophoging werden geen sporen van bewoning gevonden.
 Wel waren er weer enige houtresten, staande palen zowel als liggend hout, die een
 begin van percelering aanduiden loodrecht op het Nieuwkerksplein. Het karakter
 van deze resten was gelijk aan de eerste perceelsscheidingen langs de Heer Heiman
 Suisstraat, zij het dat zij over het geheel genomen schameler waren. In de opgravingsput
 kon één perceel met een breedte van 4,50 m worden vrijgelegd. Vergelijkbaar was
 ook de vondst van een tweetal bakstenen 'werkvloertjes' in het midden van het perceel
 op resp. — 3,35 en — 2,80 m NAP. Tenslotte werden ook hier veel vierkante tot recht-



Afb. 33 Dordrecht. Dezelfde reeks beerputten als van afb. 32, nu gezien vanuit het zuiden en voorzien van vondstnummers. Periodisering: vroeg-midden 14e eeuw: 650, 672, 673, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684; laat 14e — vroeg 15e eeuw: 646, 666, 668, 670, 671;

midden-laat 15e eeuw: 651, 657, 658; 16e eeuw — vroeg 17e eeuw: 656, 660, 661; 17e eeuw en later: 543, 639, 659. De nummers 572-604 hebben betrekking op afvalkuilen onder de bebouwing langs de Heer Heiman Suisstraat. Tek. ROB.

hoekige ingraveningen aangetroffen, die in plaats en richting geheel aansloten bij het perceel. Een opmerkelijk verschil met de situatie aan de Heer Heiman Suisstraat was hier het veel minder voorkomen van mest.

Sporen van geregelde bewoning bevonden zich veel hoger in de ophoging en bestonden uit de overblijfselen van twee aan elkaar grenzende bakstenen gebouwen. Van het oudste kon slechts een strook over de lengte ontgraven worden (de oostelijke lange kant viel buiten de opgraving). Bij een aldus onbepaalde breedte staat ook de lengte niet helemaal vast: op de plaats van de vermoede voorgevel aan het Nieuwkerksplein ontbrak ieder spoor. Heeft hier een houten gevel gestaan, dan zou de totale lengte van het huis buitenwerks 9 m bedragen hebben. Een vloer werd niet gevonden, maar de hoogte van het looppniveau kon wel uit de bouwresten afgeleid worden. In de westelijke zijmuur bevonden zich namelijk inkassingen met natuurstenen penanten voor muurstijlen; de vloer zal gelegen hebben enige decimeters onder de penanten (bovenzijde op — 1,12 NAP), maar boven het begin van de versnijdingen in de voet van de muur (begin op — 1,44 NAP), zodat we het looppniveau mogen stellen op ca. — 1,40 NAP. Een niveau met brokken grote baksteen op — 0,85 NAP zou een jongere vloer kunnen zijn, maar gezien deze hoge positie ten opzichte van het overgebleven muurwerk is dit toch niet waarschijnlijk; het zou ook een stukje buitenbestrating kunnen zijn na de afbraak van het huis, en samen kunnen hangen met het belendende gebouw. De grens tussen beide gebouwen lag overigens enige meters boven, maar wel op dezelfde lijn als de oostelijke begrenzing van het oude, eerste ophogingsperceel.

Het tweede, jongere gebouw sloot met zijn oostelijke muur bij deze grens aan, maar overschreed met de westelijke muur de oude tegenhangende perceelsgrens ruim-schoots. Het stond met een korte gevel aan het Nieuwkerksplein en mat buitenwerks

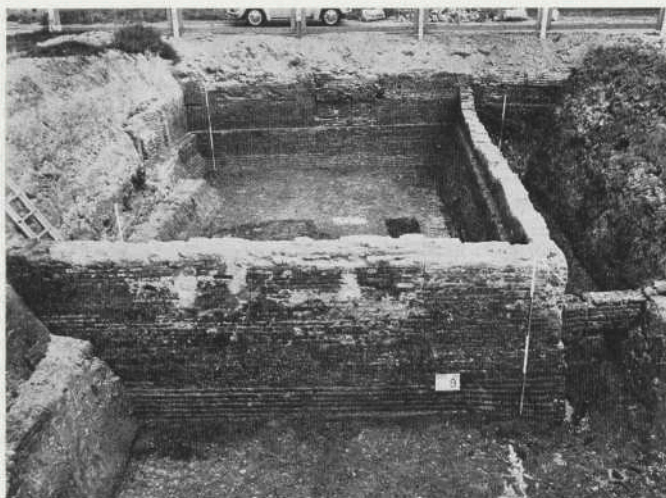


Afb. 34 Dordrecht. Bord van rood geglazuurd aardewerk met figuren in gele slib, zgn. North Holland Slipware, 1625-1650. Het hoofdmotief in de versiering is het wapen van Amsterdam. Het bord werd gevonden in een beerput (nr. 661). Foto ROB.

7,50 x 10,50 m. De grote afmetingen hadden een zware uitvoering en diepe fundering tot gevolg gehad, waarbij het zuidelijk gedeelte nog een halve meter dieper was gefundeerd dan het noordelijke. Van het zware, soliede bouwwerk was nog gemiddeld 2,50 m opgaand muurwerk bewaard gebleven. De oostelijke muur van het gebouw was over de voeting van het oudere buurhuis heen gemetseld. Op een jongere datering wees trouwens ook het iets geringere baksteenformaat: 20/21 x 8,5/9,5 x 4/4,5 cm tegenover 21/22 x 9,5/10,5 x 4,5/5,5 cm. Het gebouw kende maar één ingang in de gevel naar het Nieuwkerksplein. Tegen de westmuur bevond zich een forse schouw. Van een mogelijke binnenconstructie werd niets teruggevonden. De oorspronkelijke vloerhoogte kon op ca. — 0,75 NAP geconstateerd worden; een tweede vloer, waarvan ook bouwkundige aanpassingen bij de ingang en de schouw gevonden werden, had zich bevonden op een hoogte van ca. — 0,25 NAP. Een vaag spoor op ongeveer NAP hoogte zou op nog een derde vloer kunnen wijzen.

Van de twee gebouwen werd het oudere vermoedelijk gebouwd in de late 14e eeuw en al weer afgebroken toen het jongere nog bestond. Op een aanmerkelijk hoger niveau werd het in de 17e eeuw geheel overbouwd. Het jongere gebouw dateerde vermoedelijk uit de vroege 15e eeuw; het is zeker tot in de 16e eeuw in gebruik gebleven. Eerst in de 17e, of misschien zelfs pas in de 18e eeuw werd het vervangen door nieuwbouw. Is het oudere gebouw waarschijnlijk wel een woonhuis geweest, voor het hal-achtige jongere gebouw is dit lang niet zeker. Waartoe het dan wel heeft gediend is echter niet bekend.

Ter afsluiting van het onderzoek op dit terreingedeelte is 6 m ten zuiden van de laatmiddeleeuwse bebouwing een grachtje onderzocht, dat eerst aan het begin van deze eeuw werd gedempt. Het was het bovengenoemde grachtje ten oosten van de Wijn-gaardstraat in het verlengde van de reeks beerputten (a). Dit grachtje bleek vanaf zijn oorsprong inderdaad een grachtje te zijn geweest. De bodem lag direct op het veen, dat hier aanmerkelijk hoger eindigde (op — 3 m NAP) dan in de naaste omgeving.



Afb. 35 Dordrecht. Een groot bakstenen huis uit de 15e eeuw aan het Nieuwkerksplein, gezien vanuit het zuiden. De ingang bevond zich in het midden aan de straat-

zijde en is in twee fasen met baksteen dichtgezet. Links een schouw met gebruiksniveaus op dezelfde hoogte als de dorpels in de ingang. Foto ROB.

De breedte van het grachtje bedroeg 2,50 m, maar aan de bovenzijde waren de kanten enigszins naar elkaar toe gedrukt, zodat een bovenwijdte van 2,00 m was ontstaan. De zijkanten waren beschoeid met liggende planken, vastgehouden door palen aan de binnenzijde. In de bekleding waren drie fasen te onderscheiden. De paaltoppen van de oudste fase lagen op gemiddeld — 1,80 NAP; in de beschoeiing was ook enig vlechtwerk opgenomen. De wanden van de jonge fase bestonden uitsluitend uit forse planken; de palen waren aan beide zijden van het grachtje met zware houten ankers in de aangrenzende grond verzekerd, hetgeen echter het wegzakken van de bovenkanten van het grachtje toch niet had kunnen verhinderen. Deze fase had zijn bovenkant op ongeveer — 0,40 m NAP. De derde fase lijkt eigenlijk niet veel meer te zijn geweest dan een optrekken van de noordzijde met enige planken, waarbij echter wel weer palen met ankers toegepast werden. De bovenzijde hiervan lag nauwelijks hoger dan die van de tweede fase: — 0,25 NAP. Overzien we de ontwikkeling van het grachtje, dan lijkt de eerste fase een slootje te zijn geweest dat in of tijdens de eerste ophoging gegraven werd. De latere fasen hebben dit oorspronkelijke tracé gehandhaafd en, gezien de hoogte van de bovenzijde, kunnen zij hebben samengehangen met de eerste vloer van het jongere gebouw. Ook de vondsten uit de diepste vulling, daterend uit de 15e en 16e eeuw, stemmen hiermee overeen, al dient hier natuurlijk aan toegevoegd

te worden dat door het voortdurend opschonen van dergelijke grachtjes de bewijskracht van het vondstenmateriaal zwak genoemd moet worden.

Aan het eind van de campagne 1976 werd een begin gemaakt met het onderzoek op een terrein aan de Torenstraat (c). Aangezien dit onderzoek eerst in 1977 afgerond zal worden, zullen de resultaten als geheel in het verslag van die campagne opgenomen worden.

Het stadskernonderzoek te Dordrecht wordt uitgevoerd door de ROB: S. Bokma en H. Sarfatij.

Contactpersoon voor de gemeente Dordrecht: J. Okkerse, ing.

Gouda Leden van de Oudheidkundige Werkgroep 'Gouda' meldden de vondst van de fundering van de Oude Veerstal, de poort die langs de IJssel de stad aan de westzijde afsloot.

's-Gravenzande M. C. M. van Adrichem te Honselersdijk meldde dat bij bouwwerkzaamheden in het centrum van 's-Gravenzande een muur van de kapel van het 13e-eeuwse Begijnhof gevonden is. De muur is door de Dienst Gemeentewerken ingemeten.

Hendrik Ido Ambacht J. Brugman te Hendrik Ido Ambacht meldde de vondst van de fundering van het huis Bouquet op het erf van de boerderij met dezelfde naam. Gezien het steenformaat moet deze fundering afkomstig zijn van het na 1572 herbouwde huis.

Koudekerk a.d. Rijn K. de Jong te Koudekerk meldde de vondst van klooster-mop-funderingen in een weiland in de Lage Waard. Het betreft hier de overblijfselen van het kasteel van Foreest. Een nader onderzoek zal in 1977 ingesteld worden.

Leerdam Tijdens de restauratie van het Hofje van Mevrouw Van Aarden, dat staat op de plaats van het voormalige kasteel van Leerdam, in de zuidwesthoek van de stad, zijn tal van funderingen van het middeleeuwse kasteel aangetroffen. Deze zijn vastgelegd in een uitgebreid rapport dat berust bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Leiden: Breestraat In het kader van het middeleeuwse stadskernonderzoek te Leiden heeft van 5 t/m 15 april een opgraving plaats gevonden op de zuidoost hoek van de Breestraat/Kakelaarssteeg. Men bevindt zich hier aan de Rijnzijde en de bovenzijde van de rivierafzettingen werd aangetroffen van — 0,50 m NAP (Breestraat) tot — 1,80 m NAP (Boommarkt), met een diepste punt op — 2,10 m NAP (ongeveer halverwege). Deze natuurlijke ondergrond bestond uit blauwgrijze klei in hellend verloop naar de rivierbedding, naar onder toe zandiger wordend en afgewisseld door dunne zandlensjes. Hierop lag een pakket ophogingslagen van 2 tot 3 m dikte. Vondsten uit en onder de onderste laag (Andenne en kogelpot materiaal) suggereren dat de ophoging in de 12e of, waarschijnlijker, in de eerste helft van de 13e eeuw is begonnen. Het ontbreken van Pingsdorf scherven in deze en hogere lagen bevestigt dit. In de verdere ophogingslagen waren een 13e-, een 14e- en een 15e-eeuws niveau te onder-

scheiden. De ophoging was niet ontstaan door aanplemping in de rivier achter houten beschoeiingen, zoals in verschillende steden aangetroffen, maar vermoedelijk als een doorlopend plateau naar de Rijn toe. Dit plateau zou aanvankelijk ter halve diepte zijn bebouwd, eerst in een later stadium geheel. De overblijfselen van deze bebouwing in de ondergrond waren uiterst spaarzaam. Resten van een 15e-eeuws bakstenen huis op de hoek met de steeg bestonden uit een zijmuur (steenformaat 24 x 16 x 6 cm) en delen van een bakstenen vloer (steenformaat 28 x 12/13 x 5,5/7 cm). Van de oostelijke buur, daterend uit de 14e eeuw, werden de voorgevel aan de Breestraat en de achtergevel (beide met stenen 30 x 14 x 7 cm) teruggevonden waardoor de diepte van het pand op 13 m bepaald kon worden; van de beide lange zijgevels was de westelijke moeilijk en de oostelijke in het geheel niet vaststelbaar. Er bleken nog twee vloeren boven elkaar aanwezig, de bovenste van baksteen, de onderste van baksteen en plavuizen (13,5 x 13,5 x 2 cm); bovendien werd op ca. 5,50 m uit de voorgevel een dwarsscheiding aangetroffen. In de 16e/17e eeuw veranderde de bouwrichting en verrees op deze plaats een pand in lengterichting langs de Breestraat; hiervan werden muurrestanten op 7 m diepte uit de straat teruggevonden, benevens een aantal recentere overblijfselen. Veel mobiele vondsten werden verzameld uit een reeks water- en afvalputten, die dateerden van de 14e tot de 18e eeuw. Deze vondsten gaven een in niets uitzonderlijke doorsnede van het gebruiksgoed uit deze eeuwen.

Bron: HEIDINGA 1977.

Leiden In het kader van een verkenning van de overblijfselen van het voormalige kasteel Cronestein, pal ten oosten van het Rijn-Schie kanaal, heeft de afdeling Rijnstreek van de AWN een deel van de omtrekken weten te traceren. Deze tracering is noodzakelijk in verband met de voorgenomen plaatsing van het terrein, of een deel ervan, op de lijst van voorgestelde wettelijk te beschermen archeologische monumenten. Het ligt in de bedoeling deze verkenning in 1977 af te ronden. Veel medewerking werd ondervonden van ir. H. H. Vos, directeur Gemeentewerken Leiden.

Leiden P. M. J. van Poelje te Leiden meldde de vondst van onder andere enige fragmenten van Badorf aardewerk (9e eeuw) en reliebandamfoor, door hem verzameld op het terrein van de Roomburg.

Rijswijk In 1975 ontstond door de activiteiten van de heren A. W. J. Meijer en A. H. M. van Puffelen het Archeologisch Werkverband 'Julianapark Rijswijk', dat zich ten doel stelde de resten van de voormalige Oud-Katholieke kerk met pastorie archeologisch te onderzoeken en desgewenst ter conservering voor te dragen aan het gemeentebestuur van Rijswijk. Gedurende het gehele jaar 1976 is er gegraven, waarbij het veldwerk onder leiding stond van R. Datema. De funderingen van de kerkzaal met een aantal annexen konden worden blootgelegd. Voor een juiste interpretatie zal nog het nodige onderzoek verricht moeten worden. De mogelijkheden zijn hiertoe aanwezig.

Sassenheim Met de Stichting Slot Teylingen is overleg gepleegd aangaande haar plannen het gedichte deel van de slotgracht rond de ruïne van Teilingen weer te ontgraven. In dit kader werden een aantal grondboringen verricht ter bepaling van de



Afb. 36 Warmond. Het zuidelijke uiteinde tegen de kerkmuur van de overwelfde onderaardse verbindinggang met het St. Ursulaklooster; links en rechts lamplissen. Foto P. A. B. Bakkers.

breedte van de slotgracht. Vooralsnog leverde dit geen resultaat op, zodat voorlopig afgegaan zal worden op bestaande opmetingen, o.a. de eerste kadastrale vastlegging in de 19e eeuw.

Tienhoven H. G. van der Weijden, Staatsbosbeheer Zuid-Holland, meldde de vondst van kloostermoppen tijdens baggerwerkzaamheden aan de linker Lekoever in de Koekoeksche Waard. De stenen lagen op een rivierduin en vormden de overblijfselen van een middeleeuwse steenoven. Teveel was reeds van de oven weggebaggerd om uitgestrektheid en constructie te kunnen vastleggen. Hetzelfde formaat baksteen (23 x 11 x 4,5 cm) wordt teruggevonden in het koor van de nabijgelegen kerk van Tienhoven, dat uit de 15e eeuw dateert.

Warmond (afb. 36) Bij de restauratie van de toren en de kerkruipe van Warmond zijn opnieuw resten te voorschijn gekomen van de gang die eertijds de kerk met het ten noorden gelegen St. Ursulaklooster verbond. P. A. B. Bakkers meldde deze vondst en heeft ook verder onderzoek ingesteld naar de opbouw van deze onderaardse gang. Het verloop vanaf het traptorentje tegen de noordelijke kerkmuur tot aan de kerkhofmuur kon bevredigend vastgelegd worden. Het voorlopige onderzoek uit 1965 (BAKKERS 1969) is hierdoor gecompleteerd.

Wassenaar Zie p. 252.

Literatuur

- BAKKERS, P. A. B., 1969: Een gang tussen het St. Ursulaklooster en de Mathiaskerk? In: A. G. VAN DER STEUR (red.), *Heeren en bueren; bijdragen tot de geschiedenis van Warmond*. Den Haag, 20-25.
- BLOEMERS, J. H. F., & SARFATIJ, H., 1973: Valkenburg Z.H. *NKNOB*, 130-133.
- BOGAERS, J. E., 1971: Voorburg-Arentsburg: Forum Hadriani. *OMROL* 52, 128-138.
- BOGAERS, J. E., & HAALEROS, J. K., 1976: Woerden. *BKNOB* 75, 316-317.
- GIFFEN, A. E. VAN, 1948: De Romeinse castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae). I De opgravingen in 1941. *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek* 25-28, 1940-1944, 1-316.
- GIFFEN, A. E. VAN, 1955: De Romeinse castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae). II De opgravingen in 1942-1943 en 1946-1950. *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek* 33-37, 1948-1953, 1-209.
- GLASBERGEN, W., 1972: *De Romeinse castella te Valkenburg Z.H. Opgravingen in de dorpsheuvel in 1962*. Groningen. Cingula I.
- HEIDINGA, H. A., 1977: Leiden. *BKNOB* 76, 53-56.

Drs. H. Sarfatij is provinciaal archeoloog van Zuid-Holland; adres: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, Amersfoort, tel. (033) 12648

De Goudse tinnegieters

door

J. E. J. GESELSCHAP

Wie zich verdiept in zeventiende-eeuwse boedelinventarissen wordt getroffen door de vele voorwerpen van tin, die toen in het huishouden werden gebruikt. Twintig inventarissen van eenvoudige inboedels uit de jaren 1619-1646 vermelden tesamen 857 stuks tin, dus bijna 43 per boedel. De weduwe van Willem 't Hoen, die in het huis genaamd 'de Boterstop' in de Naaiersstraat (het huis is nu genummerd 3/4) een winkeltje in boter en olie dreef, bezat tien platen (schotels), dertien tafelborden, vier zoutvaten, drie saucieren (sauskommen), een bakje, vier kommetjes, zes lepels, twee waterpotten en drie peerkannetjes, alles van tin.¹ Aardewerk daarentegen wordt in deze inventarissen nagenoeg niet genoemd; het grove aardewerk werd tot de 'rommeling' van weinig waarde gerekend en fijn aardewerk werd in deze eenvoudige huishoudens blijkbaar nog niet gevonden. Men komt wel veel geschilderde borden tegen, maar hiermede werden schilderijen op hout, soms ingelijst, meestal niet, bedoeld.

Voor eet- en drinkgerei was men toen nog hoofdzakelijk aangewezen op tin. Het is daarvoor heel geschikt: het roest niet, het is niet poreus en daarom gemakkelijk te reinigen, het is onbreekbaar en het geleidt de warmte slecht. Tin was tamelijk schaars en daarom vrij kostbaar, maar het behield zijn waarde ook als het door veelvuldig gebruik onogelijk werd. Met geringe bijbetaling kon men het bij de tinnegieter inruilen voor nieuw tin. In de hierna te bespreken inventaris van de winkelvoorraad van Aert van Soest wordt nieuw tin slechts één stuiver per pond hoger gewaardeerd dan oud tin. Een ander voorbeeld: de tinnegieter Paulus Traudenus verkocht in 1662 zijn vormen en overig gereedschap aan Simon de Breet, waarbij hij zich verbond zijn winkelwaren uitsluitend van koper te betrekken volgens een vast tarief.²

In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw kreeg het tinnen serviesgoed meer en meer concurrentie van het porcelein dat in grote hoeveelheden door de schepen van de Oost-Indische Compagnie uit China en Japan werd aangevoerd. Bovendien gingen de vaderlandse pottenbakkers zich op fijn aardewerk toeleggen. Zo is het tin van lieverlede in de huishouding in onbruik geraakt, evenals het koperwerk, waarvan de bovengenoemde inventarissen eveneens heel wat opsommen.

Van de honderdduizenden voorwerpen van tin, die in Gouda gegegoten zijn, is naar verhouding heel weinig bewaard gebleven. Drie kannetjes die op verschillende plaatsen zijn opgebaggerd en een vogelbakje (?) zijn afgebeeld in het boek *Tin en tinnegieters in Nederland* van de auteur B. DUBBE (Zeist 1965). Jaargang 1972 van het tijdschrift *Holland* bevat foto's van een tinnen schoteltje dat bij graafwerk in Zwammerdam gevonden werd (p. 32 en 33). Deze voorwerpen zijn blijkens het daarop gestempelde stadswapen in Gouda vervaardigd.

1 Notarieel archief Gouda nr. 121, akten 2-4, 6, 7, 10, 15-18, 59, 64, 66-68, 70, 76, 77, 83, 85.

2 Zie bijlage II.

Het stadswapen was oorspronkelijk bedoeld als kwaliteitsmerk. Als zodanig werd het verdrongen door andere merken voor fijn tin zoals de hamer, de roos en de engel, maar het bleef als herkomstmerk – indirect ook een kwaliteitsmerk – in gebruik. Fijn tin was tin dat geen lood bevatte. De Goudse 'ordonnantie van den thinnegieters' die omstreeks 1560 werd gepubliceerd doch vermoedelijk op een oudere keur teruggaat, bepaalde dat de kroon alleen mocht worden geslagen op fijn tin.³ In 1642 schreven de burgemeesters van Gouda voor, in overeenstemming met wat ook elders gebruikelijk was, dat platen (schotels) en saucieren (sauskommen) uitsluitend van fijn tin vervaardigd moesten worden; men duchtte blijkbaar loodvergiftiging.⁴

Tin dat meer dan acht pond lood op 100 pond fijn tin bevatte mocht volgens de keur van 1560 helemaal niet gemaakt of verkocht worden. Loodhoudend tin dat aan deze keur voldeed werd keurtin of kannetin genoemd. Een inventaris van de winkelvoorraad van de tinnegieter Aert van Soest van 1630 vermeldt 756 pond nieuw gemaakt werk van fijn tin à 11 stuivers per pond, 454 pond nieuw gemaakt werk van keurtin à 10 stuivers per pond, 1260 pond huurgoed en grondstof van fijn tin à 10 stuivers per pond en 1860 pond huurgoed en grondstof van keurtin à 9 stuivers per pond.⁵ Het huurgoed was bestemd voor de verhuur ten behoeve van bruiloften, begrafenis en dergelijke gelegenheden.

De keur van 1560 verlangde ook dat de tinnegieter zijn merk of letter op zijn produkten sloeg. De essaairoede die op het stadhuis werd bewaard bevatte een afslag van dit merk. Een stukje van deze roede kreeg de tinnegieter mee om de kwaliteit van zijn tin te controleren. Bovendien hield een keurmeester of essayeur toezicht daarop. Het aanbrengen van een meesterteken was van ouds gebruikelijk. De eerderevermelde kannen en het schoteltje vertonen zo'n teken; herkend zijn de merken van Dirck Cornelisz. (vermeld van 1543-1564) en Aert Hogenberch (vermeld van 1584-1617), beide bestaande uit het stadswapen vergezeld van hun voorletters. De essaairoeden zijn niet bewaard gebleven, waardoor een belangrijk hulpmiddel voor het identificeren van meestertekens en dus ook voor het dateren van een stuk verloren is gegaan.

De tinnegieters moesten om hun beroep te kunnen uitoefenen lid zijn van een gilde. Oorspronkelijk was dat het gilde van St. Elooy, waarvan ook de smeden en koper-slaggers deel uitmaakten. In 1640 kregen de tinnegieters en blikslagers hun eigen gilde. Het bestuur bestond uit een overman en twee dekens, te weten één tinnegieter en één blikslager, die door de burgemeester werden benoemd uit een voordracht van dubbel-tallen. De overman was tevens keurmeester. Om als meester tot het gilde te kunnen worden toegelaten moesten de tinnegieters maken een plateel van drie pond, meesterlijk geslagen, en een stoopsfles, overlans gesoldeerd. Een stoopsfles of -kan kon ongeveer 2½ liter vloeistof bevatten. De weduwe van een gildebroeder kon als gilde-zuster lid blijven en dus de nering van haar man voortzetten.

Op twee staven, één van fijn tin en één van kannetin, werden de meestermerken geslagen. De staven berustten onder de dekens, zij zijn met het archief van het gilde verloren gegaan.

3 Oud archief Gouda nr. 291 folio 10.

4 Idem nr. 99 folio 58.

5 Notarieel archief Gouda nr. 90-I d.d. 23 augustus 1630.

De inkomsten van het gilde werden gevormd door de entreegelden, de jaarlijkse contributie, het examengeld en de boeten. De uitgaven bestonden voornamelijk uit een vergoeding aan de bestuursleden, het salaris van de gildeknaap of -bode, en leges voor het afhoren van de rekening van ontvangsten en uitgaven door de Politiemeesters en de benoeming van nieuwe bestuursleden door de burgemeesters. De beschikbare geldmiddelen lieten nagenoeg geen ruimte voor feestelijke bijeenkomsten.

Het aantal leden was gering, het varieerde van acht tot dertien. Het waren dus tinnegieters, blikslagers en ook koperslagers, alsmede maeldeniers (winkeliers in blikwaren e.d.). Het aantal tinnegieters schommelde om de vier. Buiten hen mocht niemand tin verkopen of opkopen dan op de jaarmarkten. De gildebroeders waren verplicht netjes gekleed de begrafenis van een gildebroeder of -zuster bij te wonen op straffe van een geldboete. De tinnegieters mochten ook tinwerk dat elders vervaardigd was verkopen mits de kwaliteit aan de Goudse keur voldeed.

Tinnegieters moesten kapitaalkrachtig zijn want in de winkelvoorraad en in de vormen en verdere gereedschappen ging veel geld zitten. De waarde van de voorraad van Aert van Soest werd geschat op *f* 2858,—. Voor dat bedrag kon men toen een flink huis kopen. De vormen worden niet genoemd. Traudenius ontving van De Breet voor de metalen en stenen vormen en gereedschappen *f* 1230,—. De Breet kon het hier blijkbaar niet bolwerken; hij vertrok in 1664 naar Delft. Traudenius kocht de vormen terug voor *f* 850,—.⁶ De meeste tinnegieters konden zich geen volledig assortiment veroorloven. De vormen waren dikwijls gemeenschappelijk bezit van enige tinnegieters. In 1654 kocht Thomas van Erckel een participatie in het gezamenlijk vormenbezit van Jacob Tas, Thonis van Soest (de zoon van Aert), Barent van Kuijck en Theunis Schaep voor *f* 420,—, maar Schaep kreeg toen hij een jaar later zijn aandeel aan de anderen verkocht niet meer dan *f* 165,—!⁷

De winkels van tinwerk vond men in de voornaamste winkelstraten: de Wijdstraat, de Koestraat, de Hoogstraat en de Blauwstraat. Opvallend is de concentratie in de Wijdstraat. Aert van Soest opende omstreeks 1610 zijn winkel en gieterij in het pand 'waar de Gulde Werelt uithangt', nu genummerd Wijdstraat 9. De zaak werd na zijn dood (1649) voortgezet door Barent van Cuijck, overleden in 1702, en Willem van Os, overleden in 1728. Zijn zoon Thonis had eveneens zijn winkel in de Wijdstraat. De tingieterij van Dirk Cornelisz. was sedert 1560 gevestigd in het huis 'De witte hoorn' naast Aert van Soest. Dit bedrijf werd later overgenomen door Aert Hogenberch.

In oktober 1798 werden krachtens de Grondwet van dat jaar alle gilden ontbonden. De tinnegieter Adriaen Weyland en de blikslager Anthonie van Bommel werden tot commissarissen over het gewezen tinnegietersgilde aangesteld. Na 1804 wordt niets meer van het gilde vernomen. Het archief is verloren gegaan. Bewaard gebleven zijn de aan de Politiemeesters overgeleverde rekeningen van ontvangsten en uitgaven over de jaren 1644-1745, met weinig belangwekkende inhoud.⁸

De laatste Goudse tinnegieter die ik vermeld vond is Leendert Begeer, geboren te Gouda in 1800 en aldaar in 1871 overleden.⁹

6 Idem nr. 241 folio 87 en folio 130.

7 Idem nr. 372-I folio 153 en nr. 365-I folio 220.

8 Oud archief Gouda nr. 2590.

9 Bevolkingsregister Gouda 1860/1880 wijk D nr. 28a.

De Tinne gieter.
Soeckt in uwerf den Schat, Van't aller schoonste Vat.



Den aardsen berg, van vlees en bloed,
Heeft schoone glans in Zyn gemoed,
Indien de Mers daar naa wou Mynen;
Gelyk hy anders is gesint
En blinckende Metaalen vindt,
Die uit de Nacht , in't Licht verschynen.

Bijlage I: Lijst van Goudse tinnegieters¹⁰

Adriaen, 1452-1459	Claes Jorsz., 1612-1620(†)
Adriaen Gerritsz., 1547-1553	Cornelis Francken, 1517
Aryaen Jacobsz., 1448	Cuyck, Aernoud van, 1677-1713(†)
Amstelredam, Adriaen van, 1680-1696(†)	Cuyck, Barent van, 1654-1702(†)
Barent Henderiksz., 1628	Leemhuys, Joost, 1749-1763
Begeer, Leendert, 1830-1871(†)	Meerman, Adriaan, 1752-1774(†)
Borre, Heynric, 1451-1474	Meerten, Bastiaan van, 1738-1742
Breet, Simon de, 1658-1664	Mathijs, 1434
Degenaar Jansz., 1552	Oosterlingh, Jan Jeremias, 1615
Dirck Cornelisz., 1543-1564	Os, Willem van, 1709-1728(†)
Engelen, Claas van, 1701-1737(†)	Roon, Jan van, 1635-1645
Esbos, Nicolaas, 1678-1709(†)	Schaep, Theunis Harmensz., 1654-1657
Erckel, Thomas van, 1654-1667(†)	Slobbe, Jan, 1723-1784(†)
Franck Cornelisz., 1564-1565	Soest, Aert Thonisz van, 1608-1649(†)
Graeff, Cornelis Woutersz. de, 1631	Soest, Thonis Aertsz. van, 1642-1661(†)
Hogenberch, Aert Ghijsbertsz., 1584-1617	Strafintvelt, Harmannis, 1674-1678(†)
Hogewaert, Jacob Ariensz., 1630-1650(†)	Tas, Jacob Jansz., 1633-1653
Jaep Jansz., 1548	Tinne, Daem Adriaensz., 1583-1584
Jan Henricx, 1609	Tinne, Danckert Ariensz., 1573-1575 ¹¹
Jan Jacobs, 1514-1531	Traudenius, Paulus, 1642-1667(†)
Jan Jansz., 1616-1627	Vertas zie Tas
Jochem Jansz., 1543	Verwaert, Jan Willemsz., 1667-1671(†)
Jong, Anthony de, 1687-1700	Verwaert, Cornelis, 1667-1721(†)
Kedts, Pieter de, 1762-1775(†)	Wacht, Dirk van der, 1669-1681(†)
Kedts, Theodorus de, 1735-1746(†)	Weiland, Adrianus, 1778-1848(†)
	Wieringen, Jan van, 1715-1728(†)
	Willigen, Govert van, 1745-1768(†)

¹⁰ De lijst van tinnegieters maakt geen aanspraak op volledigheid. Het archief van het gilde is niet bewaard gebleven. De gegevens betreffende de periode 1640-1794 zijn ten dele ontleend aan de electies van de gildebesturen, geregistreerd in de Kamerboeken. Oud archief Gouda nr. 98-134, en voor het overige aan het archief van het weeshuis, de notariële archieven, diverse kohieren, retroacta van de burgerlijke stand en bevolkingsregisters.

¹¹ Dankkaart Ariens werd vervolgd wegens doodslag; rechterlijk archief Gouda nr. 177 folio 55 verso, 28 december 1572.

Bijlage II: Transport van een tinnegieterij

Compareerden etc. Paulus Traudenius tinnegieter ter Goude ende bekende bi desen vercoegt te hebben aen Simon de Breet, mede tinnegieter, de welke mede compareerde ende bekende bi desen in coope t'accepteren alle des vercoopers gereetschappen, vormen soo metalen als steenen ende alles wat tot het tinnegieters toebehoort nijet daer van uitgesondert voor een somme van twaelf hondert dertich gulden gereet gelt, daer op den vercooper bekende alreede tot des coopers handen ontfangen te hebben de somme van seven hondert dertich gulden. Ende de resterende vijfhondert gulden zal den voorscr. cooper op renten behouden zoo lange hem en den vercooper beide gelieven zal. Zulcx dat den vercooper de voorscr. somme sal mogen opeischen ende den cooper deselve mogen opleggen ider tot zijn believen, mits bi opleggen of opeischen malkanderen $\frac{1}{4}$ jaers te voren waerschouwen. Voor t gebruick van welke voorscr. 500 gld. den voorscr. cooper interesse zal betalen tegens vier gulden ten hondert int jaer waer van het jaer ommegecomen ende verschenen is geweest den xxvii Julij 1662, ende zoo voorts van jare tot jare daeraenvolgende gedurende, ter aflossing van de voorscr. 500 toe. Des is onder henluiden geconditioneert ende geaccordeert, dat den voorscr. Paulus Traudenius zal mogen besigen ende gebrucken alle de lepelvormen, knieren (scharnieren) ende kaken of kannen, eenige steene vormen met het aenbeelt ende lepelhamer, raspen ende schavinen (schaven) henluiden bekent, soo lang hi leeft. Ende zal den zelven Traudenius zijn winkelwaren op geen ander als bi den cooper laten maken, daer en tegen den zelven cooper gehouden zal zijn soo lange Paulus Traudenius off zijn huisvrouw Maretge Commers een van beiden de winkel aenhouden henluiden te maken alderhande werck tot hen believen tgene zi van noode hebben ende daer van den voorscr. cooper de vormen heeft ten prise als hier naer volgt. Te weten dat den cooper de fatsoenen (modellen) van het tinnewerck sal maken ende leveren met papieren ende tou gebonden soo het behoort ende ver-eischt het fatsoen van de schriftoren (schrijfkokers) voor eene gulden, het hondert platwerck van de vijf pont af tot de saucieren toe voor drie gulden.

1 dosijn tapkannen, schoonhovense kannen, wijnpinten, waterpotten, tuitkannen voor eene gulden 10 st. het dozijn door malkanderen.

Een stoopsfles te maken voor 9 stuivers.

Een wijnkanne voor 4 stuivers.

Een ondersteecksel voor 15 stuv.

De bedtlessen groot oft klein voor 8 st.

1 dosijn bierhalffpinten, Amsterd. halffpinten, wijnhalffpinten, pronckkannen, sleepjes of modekannekens zonder tuitjes, boterschalen, boterpotten drierderhanden, mosterpotten of mostertonnekens, kindertullen (spenen), lampen sonder backken, pints of $\frac{1}{2}$ pints olimaten voor 24 stuv. het dozijn door malkander.

Een dosijn olimaten van het vierendeel af tot het kleinste toe voor 9 st. het dozijn.

Een dosijn mutsjes of halffjes, een dosijn kopjes met doorlugtige oiren, door malkanderen het dozijn voor 15 st.

Een dosijn boerekroesen gesteken, een dosijn ijsbekertjes, door malkander het dozijn a 12 st.

1 dosijn lelikommen, kelcksoutvaten, pilaersoutvaten, spaerpotten, platte vinckepotten, kleine vinckepotten, boerekroesen glat, kinderkroesen glat, drierderlei, laet-

koppen, pullen groot of klein, kleine tregters, het dosijn 9 stu. door malkander.

1 dosijn quartierkens, schaeltjes, brandwijnkroesjes, derenstele lepels, koevoetelapels, decksels op aerde kannen, het dosijn drie stu.

Een dosijn knoopen op kolven 12 stu. t maken.

Een dosijn seskante soutvaten het maken 1 gld. 10 st.

Een dosijn tinne sleutels groot en klein 1 gld. 16 st.

Een dosijn kannen te litten (polijsten) van maken 18 st.

De tinne oiren aan kannen te maken t stuck 4 st.

De tinne kolven tot drierderhande van maken twee st.

Loo (looden) kolven tot drierderlei van de 13 of tot negens toe van maken 1 stu.

8 penn.

De St. Nicolaeskolven van de acht af tot de 2 toe van maken een stu.

Van tinne kolven te vergieten van maken twee stu.

Van de loode te vergieten 1 st. 8 penn.

Alle twelcke de voorscr. parthien wel ende getrouweliken beloofden naer te comen ende t'onderhouden onder verbande van heure respective personen ende generale presente ende toecomende roerende ende onroerende goederen tot bedwange van den hove ende allen geregten ende versogten hier van acte. Aldus gedaen binnen der Goude ten huise van den voorscr. Traudenius in presentie van Willem Dircks Copper ende Hendric Willems Vogel als getugen den xiiiien Augusti 1662.¹²

¹² Notarieel archief Gouda nr. 240 folio 176.

Contactdag 1977

Op 26 november 1977 werd in de Groene Zaal van Het Hof te Dordrecht de jaarlijkse contactdag gehouden, welke door circa honderd belangstellenden werd bezocht. Onderwerp was het 'beschermd stads- en dorpsgezicht', waarbij tevens aandacht werd besteed aan de rol die plaatselijke historische verenigingen bij het tot stand komen hiervan kunnen spelen.

De dag werd geopend met de traditionele ledenvergadering en besloten met een bezoek aan de belangrijke tentoonstelling van werken van de schildersdynastie Cuyp in het gewetensvol opgeknapte en verbouwde Dordrechts Museum. Gastvrijheid van Dordtse leden van 'Holland' zorgde nog voor een bezichtiging van de Statenzaal in Het Hof en het bijwonen van een onthulling van een koperen Aelbert Cuyp gedenkplaat boven diens laatste rustplaats onder de deurmat van de Augustijnenkerk.

Het onderwerp van de dag werd door drie sprekers belicht. Als eerste sprak Ir. A. C. Schut, stedebouwkundige en inspecteur voor Zuid-Holland en Zeeland van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Daarna volgde Ir. R. A. F. Smook, stedebouwkundige met ervaring op het gebied van een zestiental binnenstedelijke situaties; hij was de dag tevoren bereid gevonden in te vallen voor Mr. C. J. D. Waal, wethouder van Leiden, die door een plotselinge longontsteking was geveld. 's Middags sprak Drs. N. L. P. Lamers, wethouder voor Ruimtelijke Ordening van Dordrecht.

Ir. Schut opende zijn referaat met te verwijzen naar het kalmer waarwater waarin het planologisch beleid met betrekking tot historische kernen thans belandt, wat wellicht mede te verklaren is uit een verschuiving van kwantitatieve naar kwalitatieve woningnood en uit verminderde perspectieven van economische groei. Er is een afnemende neiging tot ingrijpende, 'definitieve' toekomstprojecties, terwijl in toenemende mate wordt overgegaan tot marginaal sturende plannen, die op grond van nieuwe ontwikkelingen kunnen worden bijgesteld (procesplanning). Bescherming,

vroeger uitzondering, wordt meer en meer regel, waarbij dit begrip in flexibele zin wordt opgevat. Er is een ontwikkeling gaande, waarbij beschermde gezichten niet alleen meer in kleine, maar ook in grote gemeenten worden ingevoerd, meestal op aanwijzing van de landelijke overheid. Deze schaalvergroting betekent een groeiende relatie tussen beschermd gezicht, stadsvernieuwingpolitiek en ruimtelijke ordening in het algemeen. Bij steden als Dordrecht en Leiden, waar hele binnensteden in het geding zijn, spreekt niet alleen het plaatselijke monumentenbestand mee, maar ook, vooral, het totale functioneren der kernen.

Hoe kan het beschermde gezicht het best in de praktijk worden gebracht? De gemeenteraad moet een bestemmingsplan vaststellen, maar daarnaast dienen ook uitvoeringsregelingen (rehabilitatieplan, reconstructieplan, inrichtingsplan) opgesteld te worden, omdat het bestemmingsplan slechts kadert en niet behoudt of stimuleert. Helaas vormen de uitvoeringsregelingen een moeilijk te doorgronden woud. Binnen het beschermde gezicht moet worden gezocht naar een samengaan van functies en de gegeven bebouwing. Daarbij doemt de gewetensvraag op of het zin heeft bepaalde gebouwen, kerken bijvoorbeeld, tegen hoge kosten in stand te houden als deze niet meer worden gebruikt. Of op kleinere schaal: moet een historische boerderij intact gehouden worden, zonder loopstallen en dergelijke, met als gevolg dat het bedrijf niet meer voldoet aan de eisen van de tijd; mag dan toch worden bijgebouwd; moet gekeken worden naar mogelijkheden in het kader van de nationale landschapsparken, of moet gezocht worden naar een niet-bedrijfsmatige bewoning door stedelingen inclusief auto's en coniferen?

Vooraf in de binnensteden waar de grond duur is vormt het kostenaspect een nadelige factor, maar misschien kunnen hier subsidieregelingen uitkomst bieden. Schut's betoog in deze kan worden besloten met de constatering dat voor doorvoering van het beschermde gezicht de weg nog niet is geplaveid: 'het instrumentarium is in ontwikkeling'.

Schut besteedde tenslotte aandacht aan de bijdrage die plaatselijke historische verenigingen kunnen leveren. Hij wees erop dat Monumentenzorg en gemeenten gebruik kunnen maken van door particulieren verschaft gegevens op het gebied van de orale overlevering, bewerkte archivalia, van sociaal-geografische kennis en van gegevens over kleine, maar sterk sfeerbepalende elementen zoals straatmeubilair.

Ir. Smook, wiens betoog goed aansloot op dat van Ir. Schut, gaf een indruk van hoe de eerste naoorlogse generatie planologen gewenste economische functies van binnensteden als richtinggevend zag voor de toekomst. Hij deed dit aan de hand van Kampense plannen die geen straat smal en heel hadden gelaten en die geen mogelijkheid tot doorbraken over het hoofd hadden gezien. Gelukkig is te Kampen het getij ten halve gekeerd, in tegenstelling tot in Den Haag en Leiden, waar de binnensteden op grond van de prioriteit van de functie in ernstiger mate zijn aangetast. Smook stelde dat de naoorlogse 'functieplanning' heeft geleid tot vervaging van de grens van het binnenstadsgebied, met een identiteitscrisis als gevolg. Nieuwe verkeersrelaties hebben doorbraken in de kern veroorzaakt en zo de bestaande ruimtelijke structuur der binnensteden aangetast. De teruggang in identiteit is ook te zien in de gebieden achter de hoofdstraten, in de stedelijke 'substructuur'. Het invoegen van nieuwe bouwelementen heeft bij dit alles ook schaalconflicten veroorzaakt.

In de jaren zestig is een kentering in het ruimtelijk beleid gekomen. Ten opzichte van de functie heeft de bestaande identiteit meer gewicht gekregen. In Smook's opvatting moet de stedenbouwkundige de bestaande identiteit als dominant zien ten opzichte van de functie. Dit streven dient zich niet alleen tot beschermde, maar ook tot niet beschermde situaties uit te strekken. Niet slechts monumentenlijsten moeten uitgangspunt zijn; het geheel is van belang.

Smook stelde dat de burger bij het opstellen der plannen een belangrijke rol dient te vervullen en dat een plaatselijke historische vereniging bovendien nuttig kan zijn bij een deel van het onderzoek dat voorafgaat aan de plannen. Naar aanleiding van zijn ervaring in Woerden gaf hij aan op welke wijze. Voor het historische gedeelte

van een door hem gedaan stedenbouwkundig onderzoek had hij gebruik gemaakt van oude kaarten, met de kadastrale minuut uit het begin van de 19e eeuw als belangrijkste. Samen met Holland-redacteur Nico Plomp had hij vervolgens ook de nog bestaande historische bebouwing, beplanting, bestratingen, en straatmeubilair zoals brugleuningen, geïnventariseerd. Op dit gebied ligt een taak voor een historische vereniging, zo niet gevraagd dan wel ongevraagd.

Evenals Schut ging Smook in op de uitvoeringsregelingen als noodzakelijke component van structuur- en bestemmingsplan. Hij raadde aan vooral met de rehabilitatie-, reconstructie- en inrichtingsplannen te beginnen: 'anders hebben we nog niets, trek daar aan het koord'. Hij raadde ook aan bij inventarisaties uit te gaan van de kleinste eenheid, het afzonderlijke pand en daarvan de volgende elementen in beschouwing te nemen: de breedte, de diepte, de mate waarin het pand is uitgebouwd, de filosofie over het binnenterrein, de hoogte en tenslotte de aanwezigheid van een kap.

Drs. Lamers beschreef hoe Dordrecht in 1960 een gemeente was geworden met een sterk in belang teruggelopen centrumfunctie en met een verkrotte binnenstad. In dat jaar werd tot een bestemmingsplan besloten, waarbij de binnenstad economisch aansluiting moest krijgen op de nieuwe en de komende tijd, omgevormd moest worden tot een moderne city, bereikbaar voor autoverkeer. De monumenten zouden echter behouden blijven. Dit leidde tot het sanerings- en reconstructieplan van Prof. van Embden, dat met 28 tegen 5 stemmen door de raad werd vastgesteld. Dit plan doet nog steeds dienst als kader voor de beleidsvorming. Lamers wees erop dat het deels gerealiseerde plan Van Embden een goede oplossing is geweest voor het krottenprobleem. Verder is de binnenstad, die is aangesloten op een moderne verkeersader, economisch opgeleefd.

Nieuwe ontwikkelingen maken echter dat moet worden bijgestuurd. De demografische en economische toekomstverwachtingen zijn te hoog gespannen geweest, terwijl bepaalde doorbraken stedenbouwkundig ook niet meer aanvaardbaar worden geacht.

Opvallend was dat Lamers bij zijn toemstbeeld de nadruk legde op verschillend geaarde knelpunten die zich kunnen voordoen. Het sterke accent dat thans op de woonfunctie in de binnenstad wordt gelegd, kan in conflict komen met de multifunctionele eisen die een centrum stelt. Inspraak, waarvan Lamers zich overigens een voorstander betoonde, kan de snelheid van realisatie nadelig beïnvloeden. De wens functies te kiezen en daaraan een 20e eeuwse ruimtelijke vorm te geven, iets waarvoor men volgens Lamers niet terug moet schrikken mits de kwaliteit wordt bewaakt, kan in conflict komen met de wens de historisch gegeven bebouwing te behouden.

In Dordrecht wordt thans een ministeriële aanwijzing betreffende een beschermd

stadsgezicht behandeld. Volgens Lamers is de gemeente bereid de mogelijkheden te benutten en zij heeft dan ook niet geschroomd geld in de zaak te stoppen; hopelijk, zo sprak even de wethouder, past het rijk bij.

De drie sprekers van de contactdag hebben op hoog niveau een onderwerp behandeld, dat velen in de Historische Vereniging 'Holland' ter harte gaat. Hopelijk hebben zij aanknopingspunten gegeven voor plaatselijke inspanning op het gebied van het beschermde gezicht.

Namens de Contactcommissie
Daedalo Carasso

Boeknieuws

Cartografie A. GORDIJN, *Schiedam op schaal. Schiedamse miniaturen*, 1976. 56 blz. f 12,- (plus f 1,- porti, gironr. 35.33.203 resp. bankrek. 25.81.52.362 Bank Mees & Hope, Schiedam, t.n.v. penningmr. Hist. Ver. Schiedam).

Eind 1976 nam de Historische Vereniging Schiedam het initiatief tot een tentoonstelling in het Stedelijk Museum aldaar, waarin vrijwel alles wat er aan plattegronden van Schiedam bekend is (1560-heden) werd geëxposeerd. Bovenvermelde titel diende als catalogus, doch het pleit voor samenstellers en vormgever, dat ook vóór hen die de expositie niet hebben gezien, het zeer verzorgde boekwerkje blijvende waarde kan hebben.

De inleiding is kort maar informatief; met name is het nuttig dat nog eens gewezen wordt op de voetangels en klemmen bij de datering van de gedrukte stadsplattegronden. Evenzeer is de terechtwijzing op haar plaats, dat uitgevers van (kaart-)reproducties deze als zodanig dienen aan te merken. Gordijn verzuimt dan ook niet, in zijn beschrijvingen melding te maken van herdrukken, facsimilés e.d., waar mo-

gelijk met nauwkeurige aanduiding van kleine verschillen.

De kaartbeschrijvingen zijn ingedeeld in twee groepen, te weten 'Stadsplattegronden' en 'Kaarten van de omgeving/overzichtskaarten', waarachter nog een beknopte lijst van alle tentoongestelde materiaal volgt. Liever had ik deze laatste zakelijke gegevens (bruikleengever, verwijzing naar literatuur) consequent in de beschrijvingen opgenomen gezien, omdat nu over en weer vergelijken en aanvullen soms nodig bleek.

Voor de uitvoerige beredeneerde beschrijving van de stadsplattegronden overigens niets dan lof. De plattegronden worden behandeld in chronologische volgorde naar de datering van het stadsbeeld, waarbij telkens de tekst duidelijk - ook typografisch - in drie onderdelen is gesplitst. Eerst een korte titelbeschrijving, en vervolgens opmerkingen over het ontstaan van de kaart, opdrachtgever, eventuele nadrukken of facsimilés, en over het gebruik dat van de kaart is gemaakt, bijvoorbeeld door tekenaars van stadsgezichten. Onder een hoofdje 'Topografie' volgt dan veelal een beschouwing van het stadsbeeld, op grond waarvan de datering zonodig wordt toe-

gelicht. Van vrijwel elke stadsplattegrond is een redelijke reproductie direct naast de beschrijving opgenomen.

De rubriek 'Kaarten van de omgeving/overzichtskaarten' valt door het ontbreken van de hierboven geprezen uitvoerigheid wat tegen, maar het is begrijpelijk dat de samensteller zich hier moest beperken tot een opsomming van de verschillende kaarttypen en hun makers. Juist hier wreekt zich het feit dat de lezer lang niet alle exacte gegevens in het betoog verwerkt vindt; kennelijk is in dit gedeelte voor leesbaarheid boven bruikbaarheid gekozen.

Tenslotte vertoont de literatuuropgave enkele kleine onvolledigheden: VAN 'T HOFF's Bijdrage tot de datering(...) verscheen in het *Nederl. Archievenblad* 1942, blz. 29-68 en 97-150, en de lezing van BODEL NIJENHUIS over Floris Balthasar in de *Versl. en Meded. 2e klasse Kon. Ned. Inst.*, 1845, blz. 316-360. Het al dan niet verkrijgbaar zijn van Kaarten en kaartkenaars door FOCKEMA ANDRAE en KOEMAN (nieuwe titel: *Oude kaarten en hun makers*, uitgave Unieboek) mag geen reden zijn, het op een literatuurlijst weg te laten. Ook mis ik een aparte vermelding van de uitvoerige inleiding door J. A. VAN DER LINDEN bij de heruitgave van de *Topografische kaart* (Unieboek, 1973).

Met deze uitgave hervat de Historische Vereniging Schiedam de reeks Schiedamse miniaturen. Ondanks de kritische kanttekeningen van harte aanbevolen: de gekozen opzet zou voor menig lokaal-regionaal historicus of archivaris wel eens een stimulerend voorbeeld kunnen zijn.

PETER WANDER

Warmond, Valkenburg en Oegstgeest S. J. FOCKEMA ANDRAE†, *Warmond, Valkenburg en Oegstgeest*, met inleiding van D. P. BLOK, *Apparaat voor de geschiedenis van Holland nr. VII* (Hist. Ver. Holland), Dordrecht 1976; 78 pag., f 12,50.

In de serie *Apparaat voor de Geschiedenis van Holland* zijn in een aantrekkelijk boekje van 78 pagina's een viertal artikelen van S. J. Fockema Andrae uit de jaren 1930, 1934, 1935 en 1949 samengebracht en heruitgegeven.

D. P. Blok heeft in de inleiding de betekenis van Fockema Andrae voor de beoefening van de lokale en regionale

geschiedvorsching en de waterstaatsgeschiedenis in het algemeen belicht. Het is Fockema's verdienste aan de dorpsgeschiedenis de actualiteit te hebben toegevoegd. Hij wilde het dorpsgebeuren in het verleden zo concreet en grijpbaar mogelijk voorstellen. Dit streven komt duidelijk tot uitdrukking in de hier herdrukte studies over Middeleeuws Oegstgeest (1935) en Warmond (1949). Zij zijn frappante voorbeelden van een grondige, charmante en levendige behandeling, die bewondering afdwingt. Met deze studies heeft Fockema Andrae de betekenis van de Rijnmond-dorpen voor de Nederlandse geschiedenis in een helder licht geplaatst. Waar voorheen het uitzicht op dit belangwekkend gebied werd belemmerd door het nadrukkelijk silhouet van Leiden, hebben de hier bijeengebrachte publicaties van Fockema Andrae hun betekenis in het volle licht geplaatst.

In de inleiding toont Dr. Blok Fockema's ontwikkeling van rechtshistorisch ingesteld archivaris van Rijnland naar de veelzijdige historicus met sterk historisch-geografische gerichtheid, welke ontwikkeling in de hier samengebrachte artikelen zijn weerspiegeling vindt. Deze studies tonen bovendien hoe een dorpsgeschiedenis kan worden opgezet en welke bronnen daarvoor aangeboord kunnen worden.

De publicaties van Fockema Andrae hebben inspirerend gewerkt op het onderzoek van tal van historici, o.a. op de historisch-geografische werken van wijlen J. Westenberg, die in 1968 een bibliografie samenstelde van het oeuvre van Fockema Andrae (Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, VII + 58 pp.), in 1970 gevolgd door een aanvulling daarop (*Nederlands Archievenblad*, jrg. 74, pp. 279-289).

In de hier besproken bundel zijn daarvan samengebracht: De tol aan het Warmonderhek (1930), Warmond (1935/1949), Een Hollandse grondheerlijkheid; Valkenburg (1934), en Middeleeuwsch Oegstgeest (1935). Met deze heruitgave zijn in één bandje vier belangwekkende publicaties van Fockema Andrae gemakkelijk bereikbaar geworden. De waarde van de bundel wordt verhoogd door de verhelderende inleiding van Dr. Blok.

Waar wetenschappelijke accentverschuivingen en modieuze tendensen nu en dan hun schaduwen laten glijden over het veld

van de historische geografie, blijft het werk van Fockema Andrae richtinggevend voor het historisch-geografisch onderzoek naar processen en ontwikkelingen in dat gedeelte van ons land – beneden N.A.P. gelegen – waar nog altijd geldt: pompen of verzuipen. Hier ligt één van de belangrijke taken van de historische geografie. H. SCHOORL

Noord-Holland door de eeuwen
Het veranderend gezicht van Noord-Holland.
Beelden van dorpen en steden, water en land
uit de provinciale atlas. Amsterdam, Meijer Pers, 1976, 158 blz., ill.

Het 'praatje bij een plaatje' is op het ogenblik de meest gebruikelijke vorm van populaire geschiedschrijving. Of het nu om 'Kneuterdam in oude ansichten' of 'De Tweede Wereldoorlog in Afleveringen' gaat, de formule blijft dezelfde: een overvloed aan illustraties en een bescheiden hoeveelheid tekst, die bovendien niet door voetnoten ont sierd mag worden. Men kan zich afvragen of het historisch geïnteresseerde publiek daar nu echt wijzer van wordt. De uitgevers worden het in ieder geval wel, getuige de oplagen waarin dit soort geschiedwerken de deur uitgaat.

Het afscheid van mr. F. J. Kranenburg als Commissaris van de Koningin in Noord-holland is aanleiding geweest tot de uitgave van een vrij ambitieus werk in de bovengenoemde praatje-plaatje-stijl. Met de topografische prenten en tekeningen uit de Provinciale Atlas als uitgangspunt heeft men een aantal auteurs de ontwikkeling van het landschap in de verschillende delen van Noordholland laten beschrijven. Een dergelijke opgave is natuurlijk niet zo eenvoudig. In een beperkt aantal bladzijden moesten de schrijvers proberen de wisselwerking tussen de sociaal-economische geschiedenis en de historische geografie van hun gebied voor een breed publiek uiteen te zetten. Een aantal van hen is daar zeer wel in geslaagd. Zo bijvoorbeeld J. van Venetien, die een bijzonder evenwichtig verhaal over Kennemerland geschreven heeft. Men kon eigenlijk ook niet anders verwachten van iemand die in het Hoogovens-gedenkbok van 1968 op zo'n uitstekende wijze het verleden van Midden-Kennemerland voor 'Turken en Marokkanen' verklaard had.

Voor de Kop van Noordholland had

men J. J. Schilstra uitgenodigd, een auteur met een vrij karakteristieke eigen stijl. Dat impliceerde dat er in zijn verhaal nogal wat 'geworsteld' werd. Bijzonder interessant vond ik zijn opmerkingen over de commerciële en moraliserende context waarin men de gereproduceerde prenten moest zien.

In de bijdrage van W. F. G. Wiese over Westfriesland werd veel aandacht geschonken aan de relatie tussen de bodemkundige opbouw van het gebied, de begroeiing en het dorpsbeeld. Daarnaast kwam ook de verhouding van de Zuiderzeesteden tot hun achterland aan de orde.

A. van Braam gaf zijn stuk over de Zaanstreek de ondertitel 'Overwoekerd agrarisch landschap'. Daarmee benadrukte hij nog eens de invloed die de industrialisatie op de bevolkingsgroei en het bewonings- en wegenpatroon langs de Zaan heeft gehad.

In het artikel van J. Belonje over Waterland kon ik niet zoveel samenhang ontdekken. Bovendien zal een onvertaald latijns citaat uit Guicciardini de meeste lezers ook wat zwaar op de maag liggen.

Gooiland en de Vechtstreek komen in twee bijdragen van A. C. J. de Vrankrijker aan bod. Hij beperkt zich gelukkig niet alleen tot de landhuizenkant van de Oost-hollandse geschiedenis, maar heeft ook oog voor de invloed van afzanding en turfwinning op de topografie van dit gebied.

Uit de bijdrage van R. van de Waal komt duidelijk naar voren dat men de geschiedenis van Amstelland en de Meerlanden niet los van die van Amsterdam kan zien. Deze schrijver leek mij overigens niet op de meest vertrouwelijke voet met de kunstgeschiedenis te staan. Tenminste als men op de verschillende foute kunstenaarsnamen let, zoals E. van Velde en H. of K. van Averkamp.

In het 'Silhouet van Amsterdam' tracht R. van de Waal aan te geven welke elementen in het verleden bepalend waren voor Amsterdam als wereldstad.

Het laatste stuk, van de hand van A. J. Kölker, behandelt de geschiedenis van de Provinciale Atlas. Het officiële begin daarvan lag in 1888 bij de aankoop van de topografische verzameling van de Purmerender Jan Schuitemaker Sr. Door bestudering van oude veilingcatalogi kon de schrijver echter verschillende oudere bestanden in deze collectie aanwijzen. Voor

de latere tijd wijst hij op het belang van de uitbreiding van de Atlas met kaarten en ansichtkaarten.

Overziet men het boek in zijn geheel, dan is het eigenlijk niet onaardig geworden. De plaatjes zijn misschien hier en daar wat fletser dan we van de fa. Meijer gewend zijn, maar voor de rest is het best een aardig werk om in te bladeren.

Toch moet ik over één onderdeel van het boek nog wel even mijn gal kwijt. Dat geldt nota bene een bijdrage van de scheidende Commissaris zelf, en dan niet zijn Inleiding over de geschiedenis van het Noordhollandse landschap, maar een kort stukje achter in het boek gewijd aan 'Het toekomstig beeld van Noord-Holland'. Daar schrijft hij: *Wij laten ons landschap niet met rust. Wij voelen de uitdaging en beantwoorden haar met werk en verandering. Dat deed het voorgeslacht ook. Moeten wij zijn schepend ingrijpen betreuren? De Atlas van Noord-Holland bewijst het tegendeel. Waarom zouden wij ons dan zorgen maken over het oordeel van ons nageslacht over het werk van onze handen? Mijn hemel!, denk je dan, is dat de mentaliteit van de bestuurders die over ons gesteld zijn? Mede door de nonchalance en de kortzichtigheid van het voorgeslacht is het Noordhollandse landschap een toch wel zwaar getekende schoonheid geworden. Maar betekent dat nu een vrijbrief voor onverantwoordelijk planologisch gedrag? Ik weet, dat de meeste mensen er moeite mee hebben om van de fouten van hun voorgangers te leren. Dat geldt wel heel sterk voor ambtenaren en politici. Om daarom nu echter het 'rotzooi maar aan!' tot bestuurlijk principe te verheffen, gaat mij toch wel wat al te ver. Het is niet zo'n kunst om maar raak te expanderen. Veel moeilijker is het om de wereld voor onze kinderen en kindskinderen ook nog een beetje leefbaar te houden. Laten we hopen dat de nieuwe Commissaris van de Koningin daar wat meer oog voor heeft dan zijn voorganger.*

ROB RENTENAAR

Amsterdam J. BAART, H. H. VAN REGTEREN ALTEA e.a., *Opravingen in Amsterdam - twintig jaar stadskernonderzoek*, Bussum - Unieboek, 1977, gebonden, 524 pag., 164 ill., 969 afb., prijs f 39,50.

Was de verwoesting van een aantal Euro-

pese steden in de Tweede Wereldoorlog vaak een ongewilde gelegenheid om archeologisch onderzoek te verrichten, de resultaten waren de stimulans om in niet getroffen gebieden ook opgravingen te doen. In Amsterdam werd hiertoe in 1951 het Instituut voor Prae- en Protohistorie (I.P.P.) van de Universiteit aldaar opgericht. Toen in 1972 bij metrowerkzaamheden op het Waterlooplein zeer belangrijke archeologische vondsten werden gedaan, werden door het gemeentebestuur een archeoloog en twee assistenten aangesteld om de aanleg van de Metrolijn-Oost te begeleiden. Dat deze afdeling Archeologie van de Dienst der Publieke Werken en het Amsterdams Historisch Museum duidelijk haar vruchten heeft afgeworpen, bewijst wel de zeer gedegen beschrijvende catalogus *Opravingen in Amsterdam* met de ondertitel *Twintig jaar stadskernonderzoek (1954-1974)*. De metrovondsten uit de periode 1972-1974 vormen het merendeel van de bijna 1000 beschreven en afgebeelde voorwerpen, aangevuld met die van opgravingen in de binnenstad (Damrak, Nieuwe Kerk, Sint Olafskapel, Oude Kerk(splein), Warmoesstraat en Nes).

Al roept de Amsterdamse metro bij velen gemengde gevoelens op - de bovengrondse sporen die zij in deze stad heeft achtergelaten, zijn voorlopig nog niet uitgewist -, de ondergrond die met betonnen caissons verrijkt werd, gaf hiervoor wel zeer vele en belangrijke bodemschatten in de plaats. Zelfs zoveel dat de opgravingsresultaten vergeleken konden worden met de belangrijkste siedenopgravingen elders in Europa: Novgorod, Danzig, Budapest Lübeck, Århus, Bergen (Noorwegen), Dublin, Winchester, Londen en Dordrecht. Zo leverde bijvoorbeeld het systeem van keramiekhorizonten uit Århus een bijdrage tot de datering van het Amsterdamse materiaal. Met andere steden konden er opmerkelijke parallellen getrokken worden wat betreft gebruik, verspreiding en datering van de vondsten. Als gedateerd vergelijkingsmateriaal dienden archeologica uit opgegraven scheepswrakken en voorwerpen uit het Behouden Huis op Nova Zembla, welke collectie zich in het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt. Verder werden uiteraard iconografische en archivalische bronnen gebruikt. Juist de steeds terugkerende verwijzingen naar archivalia maken

de beschrijvingen van de 'dode' voorwerpen zeer levendig. Zo was het bijvoorbeeld mogelijk om aan de hand van de boedelinventaris van Jan Jansz Schennickman (1689) de naam van bepaalde knopen te identificeren, zogenaamde 'roosjens', varianten op de tudorroos. Ook initialen op sommige voorwerpen komen vaak via het archief ontcijferd worden. Behalve aan gebruiksvoorwerpen, werd aandacht besteed aan de overblijfselen van planten en dieren. Zo bleek ondermeer dat al aan het begin van de 14e eeuw de vijg als consumptie-artikel in Amsterdam werd ingevoerd.

Als inleiding staat het stadskernonderzoek in Europa centraal, waar bij de al eerder genoemde steden gekeken wordt naar organisatie van opgravingen, de aanpak, de resultaten en eventuele vergelijkingsmogelijkheden met andere steden. Als elfde stad volgt Amsterdam, waar de opgravingen in de binnenstad en het metro-onderzoek apart worden behandeld. De monsterpunten zijn o.a. aangegeven op het bekende schilderij van Cornelis Anthonisz uit 1538, dat Amsterdam in vogelvlucht voorstelt. Hierop is duidelijk te zien dat het metrotraac nog buiten de toenmalige stadsmuur ligt, die aan het eind van de 15e eeuw werd gebouwd. De latere stadsuitbreidingen zijn te correleren aan de hand van de gedane vondsten. De overige 428 pagina's worden ingenomen door de vondstbeschrijvingen. De voorwerpen zijn in materiaalgroepen ingedeeld. Voor de datering werd een systeem van vondstcomplexen gehanteerd,

dat via een index hierop de catalogus als determinatiewerk zeer bruikbaar maakt.

Elke materiaalgroep wordt uitvoerig beschreven (geschiedenis, ontwikkeling gebruik, toepassingen, dateringsmogelijkheden, handelsbetrekkingen, etc). Elk hoofdstuk bevat een notenapparaat, dat verwijst naar een zeer uitgebreide literatuurlijst van 17 pagina's. Zo worden bijna 1000 voorwerpen behandeld, waarmee een grote leemte wordt gevuld in de literatuur over archeologische voorwerpen uit het dagelijks gebruik. Enkele voorbeelden: armbanden, bikkels, brillen, dobbelstenen, gereedschap, gietmallen, kammen, knopen, messen, mondharpen, munten, rookgeri, schaatsen, schoenen, sleutels, speelgoed, vingerhoeden en uiteraard het zeer gevarieerde aardewerk. Dit boek vormt dan ook een zeer belangrijke bijdrage tot de kennis van het dagelijks leven uit de 14e tot en met de 18e eeuw in Amsterdam, waarvan het onderzoek en de daarbij gebruikte methoden model kan staan voor vele andere Nederlandse steden. Daarom is deze catalogus niet alleen een boek voor archeologisch-geïnteresseerden, maar ook voor de (amateur)-historicus, al doet de titel dat niet vermoeden. De flaptekst vermeldt dan ook: 'Kortom, het begin is gemaakt van een nieuwe geschiedschrijving van Amsterdam, gebaseerd op de materiële overblijfselen'. De lage prijs voor het tevens fraai uitgevoerde boek maakt de aanschaf des te makkelijker.

BERT SLIGGERS

Actualiteiten

Het Gooi De Stichting 'Tussen Vecht en Eem', centrale organisatie van vrienden van de historie van het Gooi en omstreken, (secretariaat: Oud Bussumerweg 7, Bussum, tel 02159-17077) ontplooit de laatste tijd een grote activiteit en maakt duidelijk, dat men als historische vereniging (zij het dan formeel als stichting georganiseerd) graag zo veel mogelijk betrokken wil zijn bij allerlei gemeentelijke plannen die het historisch bedrijf nauw raken. Momenteel betreft dit in het Gooi de oprichting van een

streekarchief en een streekmuseum. In beide gevallen heeft de stichting zich tot de competente ambtelijke instanties gewend met concrete vragen en opmerkingen. Het is te hopen, dat de ledenwerfactie het nodige succes heeft omdat dan met nog meer kracht van argumenten gewerkt kan worden aan een voor iedereen bevredigende opbouw van belangrijke instellingen in het Gooi.

West-Friesland De gecombineerde

archiefdienst West-Friese gemeenten te Hoorn is in het bezit gekomen van de uitgebreide verzameling boeken, kaarten en atlanten betreffende West-Friesland van Ir C. Koeman, die onlangs op 80-jarige leeftijd ten gevolge van een ongeluk overleed. Diens verzameling fiches met aantekeningen over West-Friese geslachten, waaraan hij vele jaren van zijn leven met grote toewijding werkte, is gekomen aan de Stichting West-Friese Families. Het adres van deze stichting is Postbus 51 te Egmond aan Zee. Wie zich voor 1978 opgeeft als abonnee (voor f 12,50) van *West-Friese Families* ontvangt het in november 1977 te verschijnen kwartaalblad gratis. Giro 1975862 t.n.v. de stichting.

Alkmaar Het Alkmaars Jaarboekje heeft na vele moeilijkheden een opvolger gekregen in de Alkmaarse Historische Reeks, uitgegeven bij de Walburg Pers te Zutphen. Aan de vooravond van de jaarlijkse herdenking van Alkmaars ontzet, op 6 oktober 1977, is het eerste exemplaar van deel I uit de reeks aan het gemeentebestuur aangeboden. Het bevat een keur van artikelen tussen het goederenbezit van de kerk van Egmond in 922 en de bouw van het Cultureel Centrum dat in 1978 geopend moet worden. Het boek (gebonden, 176 p., 53 ill.) is voor f 32,50 in de boekhandel verkrijgbaar.

Een tweede historische uitgave is de herdruk van het eerste adresboek van Alkmaar, uit 1876. Met een inleiding is dit boek vol informatie en met vele advertenties opnieuw uitgegeven door de uitgeverij Pirola te Bergen. Er bij gevoegd is de herdruk van de Wandelkaart van Alkmaar (met Bergen en Heiloo) uit 1883. Boek en kaart kosten f 17,90, de kaart alleen f 12,50. Bij de Alkmaarse boekhandel.

Delft De gemeentelijke archiefdienst van Delft heeft sinds enige tijd een educatief ambtenaar, mr A. P. A. van Daalen. Aan hem zijn drie bijzonder instructieve kleine boekjes te danken, uitgegeven door de archiefdienst en aldaar (Oude Delft 169, tel. 015-133111 t. 2206) verkrijgbaar. Deel I: *Het orakel van Delft, Hugo de Groot 1583-1645* (f 2,50), II: *Delftse gilden* (f 3,—) en onlangs verschenen III: *Leven en werk van A. van Leeuwenhoek 1632-1723* (f 1,25). In dit boekje is een kaartje opgenomen met

daarin een wandel- of fietsroute ingetekend die langs een tiental gebouwen of monumenten voert die aan Van Leeuwenhoek herinneren. Ook is er een speciaal project 'ouderen in Delft en het gemeentearchief' dat veel waardering en belangstelling ten volle verdient.

Gouda De commissie voor de restauratie van de St. Janskerk te Gouda kondigt een tweede kunstdrukproductie aan. De eerste uitgave in begin 1977 werd een groot succes en nu komt men met de afbeelding van de tekening voor glas 5, voorstellende het bezoek van de koningin van Scheba aan koning Salomo. Deze uitgave (1000 genummerde exemplaren) is verkrijgbaar voor ieder die tenminste f 50,— overmaakt op giro 402845 van de penningmeester van de restauratiecommissie.

Den Haag Tot en met 8 januari is in de zalen van Pulchri Studio aan het Lange Voorhout nog de tentoonstelling 'Haagse Kunstkring; werk verzameld' te zien. De Kunstkring dateert van 1891 en de tentoonstelling loopt tot 1957, toen een nieuwe behuizing, aan de Denneweg betrokken werd. De catalogus geeft een overzicht van de belangrijkste evenementen uit deze boeiende periode.

Honselersdijk De werkgroep Oud-Honselersdijk organiseert in de RK kerk aldaar op zaterdag 14 en zondag 15 januari 1978 een fototentoonstelling gewijd aan de schuilkerkentijd en de beide pastores Franciscus en Cornelis Verburch. Geopend op 14 jan. van 14-18 en 20-21.30 uur en op 15 jan. van 12-17 uur. Reeds eerder werd een dergelijke tentoonstelling gehouden over de middeleeuwse Corneliskapel en de kerken van na de Reformatie.

Leiden Naast het gemeentearchief herbergt Leiden nog een belangrijke archiefdienst, nl. die van het Hoogheemraadschap van Rijnland. De archivaris van Rijnland, de heer G. 't Hart, heeft nu een klein fraai geïllustreerd boekje geschreven over de beroemde hensbeker van Rijnland. Het bevat vele interessante bijzonderheden over deze verguld rood-koperen beker met voorstellingen in email, gemaakt door Romeijn de Hooghe in 1684. Ook over de juridische betekenis van de hensbeker. Deze beker

behoort nu tot de 'schatkamer' van Rijnslands archief. Het boekje is verkrijgbaar bij het archief van Rijnland, Breestraat 59, Leiden.

Lisse De in de vereniging Holland bekende auteur A. M. Hulkenberg heeft opnieuw een boekje gepubliceerd over het hem na aan het hart liggende kasteel Dever of Het Huis te Lisse. Het is deel XXX in de serie Nederlandse Kastelen van de ANWB en de Nederlandse Kastelenstichting. Dankzij de onderzoeken t.b.v. de onlangs gereedgekomen restauratie konden nu enkele meningen herzien worden die nog gelding hadden in 1966 toen het uitvoeriger boek over Dever van dezelfde auteur verscheen (Zaltbommel 1966).

Lutjebroek Op 3 oktober 1977 was het 100 jaar geleden, dat de RK kerk van Lutjebroek werd gewijd. Het kerkbestuur achtte dit een goede gelegenheid om, behalve een tentoonstelling van de kerkschaten e.d., de geschiedenis van de parochie te laten beschrijven. Resultaat hiervan is het mooi uitgevoerde boekje *De geschiedenis van de parochie St Nicolaas te Lutjebroek* door W. F. M. BRIEFFIES. De auteur, werkzaam bij het rijksarchief te Haarlem, heeft eerst het nog in de kerk aanwezige archief geïnventariseerd en vervolgens deze goed gedocumenteerde geschiedenis geschreven. Het is verheugend, dat het kerkbestuur hierdoor het echte archivarissenwerk ten volle tot zijn recht heeft laten komen. De inhoudsopgave is: 1: overzicht van de oudste geschiedenis van de parochie tot en met de schuilkerkentijd (ca 1250-1630), 2: pastoors, 3: het kerkgebouw, 4: weldoeners van de parochie en 5: een bekend Lutjebroeker: Pieter Jansz. Jong. Deze is een van de bekende Nederlandse Zouaven geweest. Hij sneuvelde in de strijd voor de paus; zijn doorschoten kепie wordt nog in de kerk van zijn geboortedorp bewaard. Zo heeft bijna iedere lokale kerk-geschiedenis een of meer aspecten van meer dan plaatselijk belang. Het boekje eindigt met een lijst van pastoors na de hervorming en een bronnenopgave. Het is verkrijgbaar voor f 10,— (zeker niet te duur) bij de pastorie van de H. Nicolaas, P. J. Jongstraat 45 te Lutjebroek.

Muiderberg Het na de tentoonstelling

over graaf Floris V in de zomer van 1977 reeds aangekondigde monument voor deze bekende Hollandse graaf zal er inderdaad komen. De kunstenaar Caveto en architect Van Rhijn, beide bekend door hun medewerking aan de vormgeving van de metrostations van Amsterdam, hebben opdracht ontvangen om een eenvoudig gedentekten te ontwerpen. De Stichting Comité Oud Muiderberg hoopt op 27 juni 1978, sterfdatum van de graaf, het monument te kunnen onthullen en het daarna aan het gemeentebestuur van Muiden over te dragen.

Dezelfde actieve stichting heeft het initiatief genomen om alle op historisch en aanverwant terrein werkzame organisaties in het Gooi en de Vechtstreek uit te nodigen voor een nieuwjaarsreceptie op 14 januari 1978 in de Boskapel te Muiderberg. Gehoopt wordt, dat deze ontmoetingsgelegenheid tot traditie kan worden en dan bv. jaarlijks door een andere organisatie wordt georganiseerd.

Rotterdam In het gemeentearchief worden twee interessante tentoonstellingen gehouden: 'Aanwinsten', een keus uit in de afgelopen jaren verworven tekeningen enz. van oud en nieuw Rotterdam, en 'Wintergezichten', afbeeldingen van drie eeuwen goede en minder goede kanten van Rotterdam in de winter. Hierbij behoort een dia-klankbeeld getiteld 'Kermis op de Maas'. Beide exposities zijn gratis toegankelijk t/m 8 januari 1978 ma. t/m vr. 10-17 uur, zon- en feestdagen 11-17 uur. Op alle zaterdagen en 25 december en 1 januari gesloten. Het adres van het gemeentearchief is Mathenesserlaan 315.

Het Historisch Genootschap Roterodamum ('s Lands Werf 177, Rotterdam 3016) kondigt in zijn *Kroniek* van november 1977 de volgende interessante lezingen aan: 18 januari 1978 Prof. Dr T. S. Jansma over 'Een Engels kroniekie over de eerste jaren van de opstand (1572-1574)'. Het betreft de beschrijvingen van een aantal krijgsbedrijven in Zeeland en Holland door de Engelse officier Walter Morgan. Het is in 1976 voor het eerst uitgegeven. Op 22 februari 1978 spreekt Prof. Dr. H. H. J. de Leeuwe over 'Rosier Faassen, een Nederlands acteur-auteur te Rotterdam'. De hoogleraar in de theaterwetenschap te Utrecht zal dan een belangrijke figuur uit de 19e-

eeuwse toneelgeschiedenis belichten, o.m. aan de hand van enige toneelstukken. Beide lezingen vinden plaats om 20 uur in het gemeentearchief, Mathenesserlaan 315.

Schiedam Aan het Mededelingenblad nr 4 (oktober 1977) van de Historische Vereniging Schiedam ontlene we de aankondiging van de kersttentoonstelling in het Stedelijk Museum van Schiedam. De historische vereniging zal weer een deel van deze tentoonstelling verzorgen en wel door een overzicht te geven van het werk van de Schiedamse fotograaf J. van Diggelen. Deze heeft het stadsbeeld rond 1900 uitgebreid vastgelegd, met name in vele series prentbriefkaarten. Van deze tentoonstelling, die tot en met 15 januari 1978 duurt, wordt een catalogus gemaakt. Er worden nog enkele foto's gezocht, nl.: ansichtkaarten van Van Diggelen uit de 4e serie, een foto waarop de fotograaf zelf is afgebeeld, en originele eigen afdrucken van hem. Wie in de gelegenheid is hierop te reageren kan contact opnemen met de heer C. van der Geer, Lange Nieuwstraat 127, tel. 010-267628.

Venhuizen Er zijn plannen in de maak om in de zomer van 1978 het feit te herdenken, dat de uit de gemeente Hem-Venhuizen (tussen Hoorn en Enkhuizen) afkomstige predikant Jonas Michalius in het latere New York de kerk Marble Collegiate stichtte. De plannen, waarin de huidige predikant van Hem-Venhuizen (de pastorie staat nog in Hem, de enige kerk in het

andere dorp) ds J. J. F. van Melle een stimulerende rol speelt, behelzen o.m. een reis van Amerikaanse kerkleden naar het West-Friese dorp van hun oorsprong.

Vlaardingenvan Het Visserijmuseum, Westhavenkade 53, hoopt in de zomer van 1978 een tentoonstelling te kunnen houden over 'vlaggen in de visserij'. Wie informatie over dit onderwerp kan verstrekken (lokale gebruiken m.b.t. vlaggen, seinvlaggen, sier-vlaggen, schoorsteenmerken e.d.) wordt verzocht zich in verbinding te stellen met het museum. Bij gelegenheid van de tentoonstelling zal men ook een herdruk uitgeven van de 'Kaart der kantoorvlaggen en andere onderscheidingstekenen van de Nederlandsche Noord Zeevisscherij', uitgegeven bij H. G. Bom te Amsterdam in 1887. Wie voor deze zeldzame kaart belangstelling heeft (prijs van de herdruk tussen f 10,— en f 20,—) kan dat eveneens reeds nu melden aan het museum.

Rectificatie In het artikel van L. Noordeggraaf, 'Armoede en bedeling. Enkele numerieke aspecten van de armenzorg in het zuidelijk deel van Holland in de Bataafse en Franse tijd', *Holland* 9 (1977) p. 1-24, zijn enkele fouten blijven staan. Op p. 7, 9de regel van onder: tussen 'waar' en 'de helft' moet 'meer dan' worden gevoegd; noot 15 moet luiden: 'zie noot 14'. In de tekst moet noot 14 worden geplaatst op de 13de regel van onder achter 'uitgemaakt'. Op p. 11 in noot 22 moet 'zie 4 noot 5' luiden: 'zie noot 16'.